

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

ЗАПОБІГАННЯ І ПОДОЛАННЯ
БУЛІНГУ В ЦИФРОВОМУ
ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ:
ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПІДХОДИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

**ЗАПОБІГАННЯ І ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ В
ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ:
ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПІДХОДИ**

Монографія

**Івано-Франківськ
«НАІР»
2025**

УДК 37.018.262:004.738.5:316.624] (043.3)

3 - 30

DOI <https://doi.org/10.32405/978-617-8768-07-2-2025-104>

Рекомендовано до друку

*вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 11 від 25 вересня 2025 р.)*

Рецензенти:

Толочко Світлана Вікторівна – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України;

Кравченко Оксана Олексіївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Захаріна Тетяна Іванівна – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

- 3 - 30** Запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: теоретичні і практичні підходи: монографія / Шахрай В.М., Гончар Л.В., Федорченко Т.Є., Малиношевський Р.В., за ред. В.М. Шахрай. Івано-Франківськ: НАІР, 2025. 104 с.

ISBN 978-617-8768-07-2

У монографії порушено проблему педагогічних засад запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі. Здійснено аналіз наукових підходів до з'ясування сутності булінгу, визначено особливості впливу цифрового освітнього середовища на залученість дітей та учнівської молоді до булінгу. Розкрито зміст понять «цифрове освітнє середовище», «запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі», «подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі». З'ясовано сучасний стан запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі серед учнів, обґрунтовано провідні педагогічні умови щодо запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі. Запропоновано форми, методи роботи з учнями, педагогами щодо запобігання і подолання булінгу серед підлітків, визначено способи покращення взаємодії школи і сім'ї в контексті запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі. Означено нормативні, технологічні та виховні інструменти запобігання і протипаги булінгу в цифровому просторі.

Для науковців, викладачів, студентів, педагогів закладів загальної середньої освіти, соціальних працівників.

УДК 37.018.262:004.738.5:316.624] (043.3)

ISBN 978-617-8768-07-2

© Інститут проблем виховання, 2025

© Авторський колектив, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ І ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ (Шахрай В. М.)	7
1.1. Сутність булінгу та вплив цифрового освітнього середовища на його прояви	8
1.2. Запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: основні поняття та сучасний стан	15
1.3. Педагогічні підходи до запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі	21
Список використаних джерел.....	27
РОЗДІЛ 2. ЗАПОБІГАННЯ І ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ (Гончар Л. В.)	32
2.1. Готовність педагогів до запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі	32
2.2. Важливість створення в учнівському колективі сприятливого морального і психологічного клімату	37
2.3. Необхідність підвищення компетентності педагогів щодо запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі	42
2.4. Форми і методи запобігання і подолання булінгу серед дітей підліткового віку в цифровому освітньому середовищі	47
Список використаних джерел	56
РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОДІЯ ШКОЛИ І СІМ'Ї ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ І ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ (Федорченко Т.Є.)	59
3.1. Булінг і кібербулінг у шкільному середовищі та сім'ї	59
3.2. Вплив батьків на залученість дітей до булінгу	67
3.3. Поглиблення співпраці закладу освіти і сім'ї з проблеми запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі	75
Список використаних джерел	82
РОЗДІЛ 4. ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ВІД ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ДО ВИХОВАННЯ (Малиношевський Р. В.)	85
4.1. Цифрове освітнє середовище і феномен кібербулінгу: між потенціалом і загрозами	85
4.2. Булінг у цифровому просторі: технологічні інструменти запобігання і протипаги	93
Список використаних джерел.....	99
ПІСЛЯМОВА.....	102

ПЕРЕДМОВА

У сучасний період в освітньому середовищі загострюється проблема булінгу як небезпечного соціально-психологічного явища, що спричиняє значну шкоду фізичному та психічному здоров'ю школярів, знижує можливості належного розвитку особистості.

Проблема булінгу має глобальний характер. У документі, прийнятому на 40 сесії ЮНЕСКО, зазначалось, що «давно назріла необхідність ефективного розгляду глибинних причин насильства та сприяння формуванню культури поваги до прав учнів та абсолютної нетерпимості до насильства. Настав момент для мобілізації зусиль всіх тих, хто може активно задіяти свою волю, здібності та час для реалізації відчутних змін і побудови світу, вільного від страху та насильства» [54].

Особлива увага нині приділяється розробленню механізмів протидії булінгу серед дітей та учнівської молоді, що здійснюється за допомогою електронних засобів комунікації. На думку дослідників, якщо число виявів традиційного булінгу поволі зменшується, то кібербулінг у всьому світі швидко зростає. Дослідження щодо масштабів кібербулінгу, опубліковане в 2015 році, коли соціальні мережі зростали в геометричній прогресії, показало, що рівень поширеності кібербулінгу становив близько 23 %. У 2021 році в оновленому систематичному огляді повідомлялося, що поширеність кібербулінгу серед дітей і підлітків зростає, припускаючи, що рівень скоєння кібербулінгу становить 25,03 % із середнім рівнем віктимізації 33,08 % [59]. Несприятливі для дітей наслідки, спричинені кібербулінгом, зокрема такі, як зниження їхньої безпеки та освітнього рівня, погіршення психічного здоров'я тощо, спонукали ЮНІСЕФ заявити, що жодна дитина не є абсолютно безпечною в цифровому світі [36].

Тому одним із першочергових завдань педагогічної науки є теоретичне обґрунтування шляхів вирішення проблеми запобігання та подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі, пошук дієвих механізмів педагогічної діяльності щодо попередження булінгу й послаблення його впливу на

життєдіяльність учасників освітнього процесу, визначення способів використання цифрових технологій для підвищення здатності учасників освітнього процесу чинити опір виявам булінгу.

Вивчення булінгу на систематичній основі почалось в Західній Європі порівняно недавно – у 80-і роки XX століття. На початку 90-х років XX століття Е. Адамс запропонував термін «булінг». Одним із найавторитетніших зарубіжних вчених, які займаються проблемою булінгу та його профілактики, є норвезький вчений Д. Олвеус [48], який у 1973 році опублікував книгу «Хлопчики для биття і шкільні хулігани», а в 90-х роках – програму профілактики булінгу в шкільному середовищі.

З'ясування сутності булінгу і кібербулінгу відображено в працях сучасних зарубіжних дослідників С. Брочадо, С. Гіндуджа, К. Лангос, Дж. Патчіна, П. Сміта (S. Brochado, S. Hinduja, C. Langos, J. Patchin, P. Smith) та інших [35; 43; 44; 51; 57]. Відмінності між булінгом і кібербулінгом, їх вплив на поведінку, соціальний розвиток, здоров'я учнів, причини булінгу і кібербулінгу досліджують М. Гамбургер, С. Лоу, А. Носентіні, У. Жанг, Ч. Жу (M. Hamburger, S. Low, A. Nocentini, W. Zhang, C. Zhu) та інші [42; 45; 47; 59; 60].

Булінг і кібербулінг став об'єктом уваги й вітчизняних дослідників (О. Бойчук, Є. Гіденко, Л. Гретченко, І. Лубенець, К. Максьом, Г. Мозгова, Т. Миронюк, Л. Найдьонова, Л. Помиткіна, І. Сидорук та інші).

Необхідність цілеспрямованих дій для запобігання і протидії булінгу, визначення шляхів, засобів їх реалізації відображено в документах міжнародних організацій, Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» [18].

Пошуку ефективних механізмів протидії булінгу в цифровому освітньому середовищі в сучасних соціокультурних умовах України присвячене наукове дослідження відділу інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України «Педагогічні засади запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі», основні результати якого висвітлені в даній роботі.

Над монографією працювали:

Шахрай Валентина Михайлівна, доктор педагогічних наук, доцент, завідувач відділу інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України – керівник авторського колективу (передмова, розд. 1);

Гончар Людмила Вікторівна, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України (розд. 2).

Федорченко Тетяна Євгенівна, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України (розд. 3).

Малиношевський Руслан Васильович, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу інституційного виховання Інституту проблем виховання НАПН України (розд. 4).

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ І ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Булінг у сучасний період є однією з провідних соціально-виховних проблем, що потребують посиленої педагогічної уваги, адже він спричинює негативні моральні, емоційні, фізичні наслідки для значної частини учасників освітнього процесу, утруднює їхню соціальну взаємодію, погіршує успішність учнів та їх здоров'я [27]. За результатами PISA-2022 в середньому 14,7 % українських учнів повідомили, що зазнавали булінгу принаймні кілька разів на місяць [32]. Особливого занепокоєння педагогів та громадськості викликає такий вид булінгу, як кібербулінг, коли учні використовують цифрові технології для того, щоб «переслідувати, погрожувати, принижувати чи іншим чином завдавати турбот своїм одноліткам» [53, с. 192]. Приблизно одна третина користувачів інтернету у світі – це діти та підлітки віком до 18 років [36, с. 3]. Звичайно, переваги нових технологій є беззаперечними, водночас з'являються ризики їх неправильного використання. Більший доступ до технологій впливає на розвиток підлітків, як з точки зору просоціальних, так і антисоціальних результатів [51, с. 416]. Негативна сторона використання інтернету молодими людьми полягає в тому, що з його допомогою вони можуть залякувати інших або страждати від знущань інших у кіберпросторі [60]. Тому «кібербулінг є одним із негативних побічних продуктів цифрової ери» [44, с. 285].

З метою попередження та протидії булінгу та кібербулінгу в багатьох країнах світу прийняті нормативні акти, зокрема, в усіх 50 штатах США діють закони, спрямовані на боротьбу з булінгом [53]. Важливість цілеспрямованої протидії булінгу і кібербулінгу відображена в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (2018) [18] та наказі Міністерства освіти України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» (від 28.12.2019 № 1646) [8].

1.1. Сутність булінгу та вплив цифрового освітнього середовища на його прояви

Нині науковий дискурс зосереджений на з'ясуванні сутності булінгу та насамперед такого його виду, як кібербулінг. Дж. Патчін і С. Гіндуджа звертають увагу, що відсутність ясності у трактуванні явищ булінгу і кібербулінгу призводить до різних характеристик цих явищ, а це знижує спроможність інститутів та осіб, які повинні реагувати на вияви булінгу й кібербулінгу і здійснювати відповідну роботу щодо їх запобігання [52]. Зазначені науковці, базуючись на широкому колі досліджень (як власних, так і інших), наголошують, що булінг – це небажана агресивна поведінка однієї молоді людини чи групи молодих людей, що завдає шкоди чи страждань іншій молодій людині чи групі молодих людей, яка повторюється декілька разів або є велика ймовірність її повторення і яка ґрунтується на дисбалансі сил. Важливою ознакою булінгу є намір, тобто дія є цілеспрямованою, навмисною, здійснюється з метою заподіяння шкоди [52].

К. Лангос, називаючи булінг специфічним типом агресивної поведінки, так характеризує булінг: наявні елементи повторення (лінія поведінки на відміну від окремого випадку); дисбаланс сили (де кривдник демонструє владу над жертвою); намір (поведінка має бути навмисною, а не випадковою); агресія (поведінка передбачає зловмисність з боку кривдника). Це ті необхідні елементи, що відрізняють булінг від простої агресії [44, с. 285]. Дослідниця традиційний булінг (traditional bullying) поділяє на прямий булінг і непрямий булінг. Прямий булінг може включати фізичний булінг (наприклад, удари та штовхання), пошкодження особистого майна жертви або словесні знущання над жертвами (наприклад, обзивання). Непрямий булінг в традиційному розумінні може включати таку поведінку, як поширення неправдивих чуток про жертву за її спиною [44, с. 285].

У звіті ЮНЕСКО визначаються такі типи булінгу [34, с. 14]: фізичний, психологічний, сексуальний, кібербулінг.

Визначенню сутності булінгу, шляхів його попередження та протидії

присвячено багато наукових та науково-методичних праць. Доволі ґрунтовним є визначення булінгу, здійснене І. Сидорук, яка стверджує, що булінг – це соціальне явище, що характеризує: 1) соціальну взаємодію; 2) сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем; 3) поведінку, що може бути визначена як неодноразовий напад (фізичний, психологічний, соціальний або вербальний) тими, чия влада формально або ситуативно вища за тих, хто не має можливості захиститися, з наміром заподіяти страждання для досягнення власного задоволення [20, с. 170].

Т. Федорченко наголошує, що булінг – це умисні, прямі або опосередковані, переважно систематичні протиправні дії з боку учнів закладів освіти, що спрямовані проти іншого учня всупереч його волі, які виявляються у формах фізичного або психічного впливів [23, с. 253].

Якими ж є основні ознаки булінгу? Дослідники найважливішою ознакою булінгу називають повторення. Булінг призводить до майже постійного занепокоєння і хвилювання жертви про те, що повторні атаки на неї неминучі. Повторення є важливою ознакою, коли йдеться і про булінг в інтернеті.

Ще однією важливою ознакою булінгу є дисбаланс влади (різниця в силі) між кривдником і жертвою. Поведінка кваліфікується як вчинення булінгу, якщо вона призводить жертву до стану безпомічності, коли він чи вона не можуть захистити себе [44].

До більшості загальноприйнятих означень булінгу також включено поняття наміру. Щоб вважатися булінгом, дія має бути цілеспрямованою або «навмисною». Намір заподіяти шкоду є встановленим, якщо особа, яка опинилася у ситуації потерпілої, із врахуванням всіх обставин, розцінить низку дій або окрему дію такими чи такою, що спрямовані на заподіяння їй шкоди [44, с. 288].

Можна визначити такі основні причини булінгу:

1. Недостатня обізнаність дітей про насильницькі дії, незалежно від того, як діти залучені до булінгу (як жертви чи кривдники) [35, с. 1944].

2. Несприятливий шкільний клімат, неналежна увага до дітей з боку вчителів, недружні взаємини між дітьми в школі, класі.

3. Конфліктні та жорсткі стилі сімейного виховання, слабка підтримка дітей батьками, нездатність налагоджувати теплі батьківсько-дитячі стосунки.

4. Недостатня розвиненість у дітей та учнівської молоді соціальної компетентності та саморегуляції, що проявляється у ворожості, симптомах депресії та зниженні емпатії [45].

5. Низький рівень емоційного благополуччя, насамперед жертв булінгу. Підлітки, які повідомляли, що відчують нервозність або стрес, смуток і відчай, злість або думки про самогубство, частіше ставали жертвами булінгу [35, с. 1942].

Дослідження показують, що досвід булінгу пов'язаний з низкою поведінкових, емоційних і фізичних наслідків. Емоційні та поведінкові проблеми, з якими стикаються жертви, кривдники та жертви-булери, можуть тривати у дорослому віці та мати довготермінові негативні наслідки [42, с. 1].

Вплив цифрового освітнього середовища на прояви булінгу

Для з'ясування сутності цифрового освітнього середовища розглянемо наукові підходи до тлумачення поняття «освітнє середовище». Як стверджує О. Ярошинська, у педагогіці виникла множинність підходів до розкриття сутності поняття «освітнє середовище». Дослідниця ж його трактує як «природне або штучно створене оточення людини, що включає зміст і різні види засобів освіти, здатних забезпечувати продуктивну діяльність особистості, її освітній розвиток за допомогою створення сприятливих для цього умов» [33, с. 15]. На думку Л. Мухіної, освітнє середовище є частиною соціального середовища і «розглядається як сукупність умов, при яких розгортається освітній процес і з якими вступають у взаємодію суб'єкти цього процесу» [16, с. 89]. І. Габа стверджує, що «освітнє середовище – це соціальна спільність, яка розвиває сукупність людських відносин в контексті широкої адаптації людини до світу і навпаки» [4, с. 29]. Основними суб'єктами освітнього середовища закладу вищої освіти є, на її думку, студенти як суб'єкти навчальної діяльності,

викладачі як суб'єкти професійної діяльності й адміністрація як суб'єкт організаційно-управлінської діяльності [5, с. 8].

Сутність поняття «освітнє середовище» у контексті сучасної освітньої парадигми з'ясовує О. Петренко, зазначаючи, що освітнє середовище дослідники розглядають з трьох позицій: як частину просторово-предметного оточення; як сукупність системи впливів, можливостей, умов навчання й розвитку особистості; як розвивальне середовище [17, с. 9].

У педагогічній літературі поняття «цифрове освітнє середовище» трактується по-різному, а саме: «комп'ютерне середовище», «комп'ютерно орієнтоване середовище», «комп'ютерне навчально-розвивальне середовище», «віртуальне освітнє середовище», «інформаційно-освітнє середовище» тощо [12, с. 3].

Під віртуальним навчальним (освітнім) середовищем М. Смульсон розуміє «весь комплекс контенту розміщених в інтернеті (тобто створених за допомогою програмного забезпечення або комп'ютерних мереж) різноманітних навчальних та інших матеріалів») [22, с. 11].

М. Скуратівська та С. Попадюк вважають, що «віртуальне освітнє середовище можна визначити як організовану систему інформаційних, технологічних, дидактичних ресурсів, різних форм комп'ютерної та телекомунікаційної інтеракції» [21, с. 252]. Вартими уваги є твердження дослідників, що віртуальне освітнє середовище утворюється освітніми суб'єктами, а не технічними засобами чи електронними посібниками [21, с. 252].

Останнім часом в педагогічній науці та практиці використовуються терміни «цифровий освітній простір», «цифрове освітнє середовище» [15].

Цифрове освітнє середовище поєднує освіту й технології з метою поліпшення навчального процесу шляхом застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), цифрових технологій, веб-платформ, програмного забезпечення й інших електронних інструментів, які забезпечують доступ до знань, спілкування, співпраці й розвитку актуальних навичок у

здобувачів освіти [7, с. 86]. Цифрове освітнє середовище розуміється також як «системне поєднання інформаційного, технічного, навчально-методичного забезпечення» [11, с. 134].

Беручи до уваги думки вище зазначених дослідників, *цифрове освітнє середовище трактуємо як створення умов для продуктивної взаємодії учасників освітнього процесу, що ґрунтуються на використанні цифрових засобів та інструментів, з метою здобуття знань, всебічного розвитку та самореалізації учнів.* Метою створення цифрового освітнього середовища є забезпечення рівних умов доступу до якісної освіти дітей незалежно від місця їх проживання, а також посилення можливостей традиційної школи завдяки сучасним цифровим технологіям.

Вважаємо, що цифрове освітнє середовище є складником освітнього середовища, втім, воно може функціонувати й автономно. За найкращої організації цих середовищ вони забезпечують умови для належного здобуття учнями освіти, для їх розвитку, збереження їх життя і здоров'я. Водночас середовища конкретних закладів освіти можуть характеризуватися дисфункціональністю різного характеру та ступеня. Це породжує різноманітні ризики, зокрема у спілкуванні суб'єктів освітнього та цифрового освітнього середовищ, призводячи нерідко до таких негативних явищ, як булінг і кібербулінг.

У дослідженнях кібербулінг називається видом булінгу, що пов'язаний з виникненням та постійним розширенням цифрового простору та активним залученням до нього дітей та молоді. Зокрема, стверджується, що кібербулінг (англ. cyberbullying) – це образи, погрози та здійснення насильства за допомогою мережі «Інтернет» або кіберпростору [1, с. 5].

Якщо порівнювати поняття «кібербулінг» та «булінг в цифровому освітньому середовищі», то між ними, на нашу думку, суттєвої різниці немає. Водночас булінг в цифровому освітньому середовищі від кібербулінгу може відрізнятися тим, що він здійснюється поміж суб'єктами цифрового освітнього середовища, які постійно або доволі часто взаємодіють між собою як учасники

освітнього процесу певного закладу освіти. Тобто поняття кібербулінгу є ширшим, ніж поняття булінгу в цифровому освітньому середовищі.

Варто більш детально зупинитися на характеристиці кібербулінгу, адже він, у зв'язку із широким залученням дітей та молоді до цифрових технологій, є дуже серйозною небезпекою.

Кібербулінг нині активно досліджується зарубіжними науковцями, починаючи ще з 2001 року [59]. Іноземні дослідники (S. Hinduja, J. W. Patchin) визначають кібербулінг як навмисне й повторюване заподіяння шкоди за допомогою комп'ютерів, мобільних телефонів та інших телефонних пристроїв [43, с. 2]. К. Лангос зазначає, що «кібербулінг – це булінг, перенесений на технологічну платформу» [44, с. 285]. Своє трактування кібербулінгу пропонують й інші дослідники: це «агресивна, навмисна дія, що здійснюється групою або особою, використовуючи електронні форми контакту, неодноразово та протягом тривалого часу проти жертви, яка не може легко себе захистити» [57, с. 376]; кібербулінг є поведінкою однієї особи або групи осіб за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), таких, як соціальні медіа та електронна пошта, і яка містить ворожу або образливу інформацію з метою завдати шкоди або дискомфорту іншим [59].

Для кібербулінгу характерними є ознаки, що властиві й традиційному булінгу. Це навмисна поведінка, яка час від часу повторюється, наносить шкоду та опирається на дисбаланс сил.

К. Лангос виділяє два види кібербулінгу (як і традиційного булінгу): прямий і непрямий. Прямий кібербулінг відбувається тоді, коли кібербулер спрямовує електронні повідомлення безпосередньо на жертву. Непрямий кібербулінг має місце тоді, коли кібербулер публікує повідомлення на Facebook, Twitter чи в будь-якому іншому, достатньо загальнодоступному, місці кіберпростору. Такі повідомлення можуть поширитися на безмежну аудиторію [44, с. 286].

На основі досліджень виявлено два різних підходи до вивчення кібербулінгу. Перший відображує ролі осіб, що залучені до булінгу, тоді як

інший сфокусований на агресивній поведінці кривдників (булерів). З точки зору індивідуальних ролей, у кібербулінгу найчастіше визначають два типи ролей: потерпілі (жертви) та кривдники (булери). Виявлено й накладення двох типів ролей у кібербулінгу, що відображено, зокрема, у такій ролі, як булер-жертва. Визначено й третій тип – сторонні учасники (спостерігачі) [59].

Відповідно до агресивної поведінки, яку демонструють кривдники (булери), вчені найчастіше виділяють чотири види кібербулінгу: письмовий чи усний кібербулінг, візуальний кібербулінг, підміна (імітація) персонажа та виключення (ізоляція) особи [47; 59]. Також здійснюється класифікація агресивної поведінки на більш конкретні види, такі як: спалах або смаження (flaming, roasting), переслідування (harassment), очорнення (denigration), наклеп (defamation), віддалення (outing), обман (trickery), сексуальні домагання (sexual harassment) та кіберпереслідування (cyberstalking) [59].

Важливим дослідницьким завданням є з'ясування причин кібербулінгу. Причинами власне кібербулінгу можуть бути:

1. Ефект розгальмування поведінки підлітків онлайн, який відображається у зниженні внутрішньої цензури під час спілкування в кіберпросторі [45, с. 41]. Відсутність спілкування віч-на-віч у кібербулінгу зменшує емпатію кривдників.
2. Брак впевненості у кривдників та їх бажання контролювати інших [57].
3. Сприйняття учнями кібербулінгу як розваги [57]. Деякі підлітки описують кібербулінг як «лише слова», що не впливають на психічний стан тих дітей, на кого вони спрямовані, отже, окремі підлітки не вважають тактику кіберагресії формою насильства [35, с. 1942].

Чому деякі учні вважають «забавою» знущання над іншими? Під час булінгу у кривдника може певним чином знижуватися прагнення заподіяти біль іншому через співпереживання, коли він бачить його страждання. У кібербулінгу кривдник найімовірніше не побачить якусь пряму реакцію від потерпілого [57].

Кібербулінг може бути більш руйнівним, ніж традиційний булінг, адже деякі підлітки навіть можуть не усвідомлювати рівня шкоди, яку вони

завдають, оскільки вони захищені від негайної відповіді потерпілої особи [43]. П. Сміт та інші дослідники з'ясовували думки учнів щодо більшого чи меншого впливу кібербулінгу відносно традиційного булінгу. Багато учнів вважають, що кібербулінг так само негативно впливає на жертву, як і булінг [57].

Нині гостро постає проблема запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі. У дослідженнях наголошується, що булінг і кібербулінг тісно пов'язані поміж собою і доволі часто потерпілими від булінгу і кібербулінгу є одні і ті ж самі особи [57]. Тому протидія кібербулінгу (булінгу в цифровому освітньому середовищі) неможлива без системних дій проти булінгу, що реалізується в освітньому середовищі певного закладу освіти.

1.2. Запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: основні поняття та сучасний стан

На основі аналізу наукових праць, що стосуються булінгу, кібербулінгу, освітнього середовища, цифрового освітнього середовища, сформулюємо визначення ключових понять дослідження – «запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі», «подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі».

Запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі визначаємо як систему педагогічних дій, спрямованих на недопущення (попередження) виявів булінгу та кібербулінгу серед учнів у процесі здобуття освіти та в позанавчальний час, і в основі яких – залучення здобувачів освіти до духовно-моральних цінностей, розвиток їх соціальних і емоційних навичок, здатності до емпатії, асертивної поведінки, виховання культури поведінки в цифровому просторі та активне використання з цією метою цифрових ресурсів і технологій [26, с. 278].

Подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі – це система педагогічних дій, спрямованих на усунення виявів і наслідків булінгу та кібербулінгу серед учнів у процесі здобуття освіти та в позанавчальний час, і в основі яких – розвиток у здобувачів освіти соціальних і емоційних навичок,

зокрема почуття відповідальності за власні вчинки (у кривдників), рис життєстійкості (у потерпілих), виховання культури поведінки учнів в цифровому просторі та активне використання з цією метою цифрових ресурсів і технологій [29].

Вимір ефективності педагогічних дій щодо запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі, на нашу думку, може мати три основні складники: спроможність педагогів до попередження та усунення виявів булінгу та кібербулінгу серед учнів; розвиненість в учнів соціально-емоційних навичок та здатності до протидії булінгу; педагогічна культура батьків та їх спроможність до попередження та усунення виявів булінгу та кібербулінгу і їх наслідків серед власних дітей.

Критерії запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: *когнітивний* – знання про проблему булінгу та кібербулінгу, їх вияви, причини, наслідки, способи протидії булінгу та кібербулінгу, знання про законодавство з проблеми булінгу; *емоційно-ціннісний* – розвиненість духовно-моральних ціннісних орієнтацій, зокрема цінності свободи, відповідальності, поваги до думок та дій інших, безпеки (власної та інших людей), розвиненість почуття емпатії, позитивної самооцінки, рис життєстійкості; *діяльнісний* – здатність до конструктивної взаємодії з іншими, до самозахисту та підтримки інших у ситуації, що загрожує безпеці індивідів, сформованість культури поведінки в цифровому просторі.

Беручи до уваги ці критерії, ми схарактеризували рівні запобігання булінгу (високий (соціально-гармонійний); середній (соціально-допустимий); низький (соціально-гальмівний)) і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі (високий (соціально-спроможний); середній (соціально-регульовальний); низький (соціально-дисфункціональний)) [26; 29].

Булінг є явищем, що негативно впливає на фізичний та соціальний розвиток дітей та учнівської молоді. Повномасштабна війна не привела до зникнення цього загрозливого соціально-психологічного явища, а навпаки, його розширила. Наприклад, у 2023 році в Україні відкрили 96 справ про булінг у

закладах освіти [3].

Яким же є стан запобігання і подолання булінгу, зокрема в цифровому освітньому середовищі?

Здійснимо короткий аналіз отриманих даних, насамперед на основі відповідей на запитання анкет, що використовувались у процесі констатувального етапу педагогічного експерименту [24].

Значна частина учнів, вчителів, батьків не усвідомлюють сутності булінгу, не знають про його основні ознаки (насамперед про таку ознаку булінгу, як повторення агресивних дій щодо певної особи), а тому не відрізняють булінг від інших виявів насильства. На жаль, деякі педагоги (близько 25 %) не вважають, що булінг є однією з найголовніших виховних проблем.

Не скрізь у закладах освіти здійснюється системна робота щодо запобігання булінгу. На запитання «Чи проводяться у твоїй школі заходи, спрямовані проти булінгу (цькування)?» 27,6 % учнів сказали, що не пам'ятають, чи вони відбувалися. Серед заходів, що проводяться в школах, учні назвали бесіди, конкурси плакатів, спрямовані на протидію булінгу, зустрічі з правоохоронцями. Певна частина учнів (29,6 %) не проявляє активності та не бере участі у заходах, що покликані протидіяти булінгу.

32,8 % школярів не знають, до кого їм можна звернутися в школі, якщо б вони зазнали булінгу або стали свідками вчинення булінгу. На запитання «До кого ти звернешся найперше, коли б стосовно тебе вчинили булінг?» учні відповіли так: до батьків – 32,2 %; до друзів – 15,1 %; вчителів – 12,5 %; ні до кого – близько 40 %. Отже, доволі часто школярі залишаються наодинці зі своєю проблемою, що може призводити до важких наслідків.

Велике значення для формування життестійкості учнів, їх належної самооцінки, здатності до асертивної поведінки, що є вагомим підґрунтям для протидії виявам булінгу, мають взаємини школярів з найближчим оточенням – батьками, однолітками, вчителями. На пропозицію схарактеризувати свої взаємини з однокласниками 52,6 % учнів відповіли, що вони є «нейтральними

(байдужими)». Лише 29,6 % учнів визнали взаємини з однокласниками «добрими» і «чудовими».

Характеристика взаємин учнів з батьками виявилась такою: «добрі» – 46,0 %; «чудові» – 13,2 %; «нейтральні» – 12,5 %; «напружені» – 19,7 %; «конфліктні» – 8,6 %. Можна передбачити, що значна частина батьків не здатна до гармонійного спілкування з власними дітьми, не спроможна бути для них авторитетом.

Взаємини з вчителями учні характеризують насамперед як «добрі» (43 %) та «нейтральні» (35 %). Водночас близько 15 % учнів вказали, що взаємини з вчителями у них «напружені» та «конфліктні», що може свідчити про незадовільну шкільну атмосферу, невміння окремих вчителів організовувати належну роботу учнівського колективу та нерозуміння потреб сучасних дітей тощо.

Чи мають учні якості, щоб протидіяти булінгу? На пропозицію визначити, якою людиною вони є, учні відповіли так: «впевнена в собі» – 9,8 %; «невпевнена в собі» – 17,1 %; «вмію постояти за себе» – 8,5 %; «вмію гарно спілкуватись з іншими» – 30,2 %; «не встряю в конфлікти» – 20,4 %; не люблю «слабаків» – 12,5 %; «підтримую слабших» – 10,5 %. Такі дані свідчать про неготовність багатьох дітей протидіяти булінгу, захищати себе та інших в конфліктних ситуаціях. Це підтверджується і відповідями учнів на запитання «Чи здатний (здатна) ти протидіяти булінгу?», «Чи здатний (здатна) ти протидіяти кібербулінгу (булінгу в інтернеті)?». На ці запитання ствердно відповіли 30,9 % і 25,0 % опитаних учнів.

Відповідаючи на запитання «Що, на твою думку, може допомогти, щоб не стати потерпілим (потерпілою) від булінгу?» (було запропоновано декілька варіантів відповіді), учні надали перевагу варіанту – «розвивати дружні стосунки з учнями класу (школи)». Далі учні вказали на такі варіанти: «уникати тих учнів, які проявляють ворожість та здатні до вчинення булінгу»; «розвивати впевненість у собі, віру в свої сили»; «добре знати правові основи протидії булінгу».

Як же учні сприймають булінг? Для з'ясування їхнього ставлення до цього явища їм було поставлено запитання «Яку б оцінку ти дав (дала) булінгу (цькуванню)?» (з варіантами відповідей). 61,8 % учнів вибрали варіант: «це зло, що завдає значної шкоди здоров'ю та психічному стану особистості». 25,0 % підтримали варіант, що це «неприємні моменти, які інколи трапляються з учнем (ученицею). А 13,2 % учнів, на жаль, сприймають булінг як розвагу. І таку оцінку вони дають насамперед діям в інтернеті, не вважаючи їх агресією. Отже, значна частина учнів не усвідомлює достатньою мірою негативного впливу булінгу на власну життєдіяльність та життєдіяльність інших.

Ряд поставлених респондентам запитань стосувався з'ясуванню здатності педагогів, батьків, учнів користуватися цифровими технологіями. На пропозицію визначити рівень своєї цифрової компетентності, 29,6 % педагогів і 41,6 % батьків назвали його низьким. Учні, в основному, вважають свій рівень користування цифровими технологіями високим, водночас близько 35,5 % з них зазначають, що не мають вмінь захищатися від образ, переслідувань, залякувань в інтернеті.

У результаті узагальнення даних, отриманих на констатувальному етапі педагогічного експерименту, було визначено рівні запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі, які відобразимо в таблиці 1.

Таблиця 1

Рівні запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі

Рівень запобігання	Педагоги		Учні		Батьки	
	Число респондентів	%	Число респондентів	%	Число респондентів	%
Високий (соціально-гармонійний)	14	25,9	33	21,7	11	18,3
Середній (соціально-допустимий)	26	48,2	75	49,4	29	48,4
Низький (соціально-гальмівний)	14	25,9	44	28,9	20	33,3

Як бачимо з таблиці, низький (соціально-гальмівний) рівень запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі є доволі значним, що свідчить про те, що в школі та сім'ї не завжди створюються умови для належної безпеки особистості, її розвитку, підтримки. Не всіма педагогами усвідомлюється проблема булінгу на належному рівні, вони не повною мірою сприяють формуванню позитивного клімату в дитячих колективах. Виявлено, що сім'я не є достатньо компетентною у запобіганні булінгу серед власних дітей в цифровому освітньому середовищі, зокрема не має належних знань щодо правових засад запобігання і протидії булінгу, розвинутої цифрової культури, навичок гармонійного спілкування з дітьми.

Констатувальний етап педагогічного експерименту також був спрямований на визначення здатності до подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі. На основі отриманих даних визначено рівні подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі (табл. 2).

Таблиця 2

Рівні подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі

Рівень запобігання	Педагоги		Учні		Батьки	
	Число респондентів	%	Число респондентів	%	Число респондентів	%
Високий (соціально-спроможний)	12	25,0	27	20,2	10	19,2
Середній (соціально-регулювальний)	25	52,1	71	53,0	25	48,1
Низький (соціально-дисфункціональний)	11	22,9	36	26,8	17	32,7

Дані таблиці свідчать про те, що спроможність протидіяти булінгу в цифровому освітньому середовищі не є належною, адже низький (соціально-дисфункціональний) рівень, що характеризується насамперед тим, що число виявів булінгу в цифровому освітньому середовищі не зменшується, мають 22,9 % педагогів, 26,8 % учнів, 32,7 % батьків. Такі педагоги недостатньо

усвідомлюють проблему булінгу та кібербулінгу; виховну роботу з учнями, спрямовану на подолання булінгу і кібербулінгу, здійснюють несистемно; учні мають низький рівень знань про булінг і кібербулінг, характеризуються низькою самооцінкою, нездатністю до самозахисту, не готові прийти на допомогу слабшому під час виявів булінгу та кібербулінгу; поведінка учнів у цифровому просторі здебільшого не відповідає правилам мережевого етикету та безпечного користування інтернетом; батьки цього рівня мають низьку педагогічну культуру, що проявляється в невмінні налагодити позитивні взаємини з власними дітьми та в неготовності до співпраці з педагогами й іншими батьками з метою подолання виявів булінгу тощо.

Отже, слід констатувати, що стан запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі вимагає належної педагогічної уваги до цієї проблеми, здійснення виховної роботи на ґрунті духовно-моральних цінностей, зокрема цінностей безпеки особистості та поваги до неї.

1.3. Педагогічні підходи до запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі

Основою здійснення процесу запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі є міжнародні та вітчизняні нормативні документи [18; 8; 54].

За ініціативи ЮНЕСКО та Міністерства освіти, молоді та спорту Франції 5 листопада 2020 р. відбулася Міжнародна конференція з проблеми шкільного булінгу. Науковий комітет, що очолював процес підготовки конференції, розробив рекомендації щодо протидії булінгу. У них пропонуються основні компоненти цілісного освітнього підходу, що мають підвищити довгострокову ефективність реагування на булінг [55].

Важливим є аналіз різноманітних програм, що використовуються в закордонній практиці [31; 39].

Однією з найперших програм, що спрямована на протидію булінгу в шкільному середовищі, була програма, розроблена відомим норвезьким

дослідником булінгу Д. Олвеусом (ОВРР, 1993). Вона передбачає покращення функціонування шкільного середовища, що допомагає зменшувати існуючі проблеми булінгу та запобігати подальшим випадкам [48, с. 126].

Доволі ефективною є програма боротьби з булінгом KiVa. Навчальна програма складається з трьох розділів, відповідно до вікового розвитку дітей. Теми кожного розділу охоплюють різноманітні питання, пов'язані з груповою взаємодією та груповим тиском, механізмами булінгу та особливо тим, що учні можуть робити разом, щоб протистояти булінгу та підтримувати своїх однолітків-потерпілих [41].

Програма Noncadiamointrappola (не потрапимо в пастку), або NoTrap! – це веб-програма проти булінгу, розроблена для старших італійських шкіл. Вона передбачає активне залучення учнів до розробки веб-сайту для популяризації боротьби з булінгом. Учні виступають модераторами онлайн-форуму, спрямованого проти булінгу, регулюють потоків обговорень і відповідей на запитання [46].

Знаходить широку підтримку в педагогічній практиці Віденська програма соціальної компетентності (ViSC). Метою програми ViSC є зниження рівня агресивної поведінки та булінгу, а також формування соціальних і міжкультурних навичок у шкільному середовищі [38; 40]. Під час її впровадження експерти навчають вчителів, які так само навчають своїх учнів, насамперед відповідальності, здатності розпізнавати власні емоції та емоції інших, справлятися з цими емоціями позитивно, неагресивно.

Зважаючи на значне поширення кібербулінгу в середовищі сучасних школярів, нині педагогічна увага зосереджена на розробці підходів, програм, спрямованих на попередження та протидію цьому небезпечному соціально-психологічному явищу. В основному вони ґрунтуються на методах, що використовуються для протидії традиційному булінгу, водночас враховують особливості та механізми дії кібербулінгу.

Однією з таких програм є програма ConRed (Programa Conocer, Construir y Convivir en la Red, або програма «Пізнання, творення та життя разом в

інтернеті»), розроблена іспанськими дослідниками для заохочення учнів, вчителів, батьків до правильного використання інтернету та соціальних мереж [49]. На думку розробників програми, «ConRed допомагає школам створювати безпечне, здорове віртуальне середовище спілкування для учнів, розвиваючи в них культуру взаємної підтримки, співпереживання найслабшим і покращуючи соціальні стосунки (включаючи цифрове спілкування) між трьома групами, залученими в школу: учнями, вчителями та родинами» [49, с. 305].

Беручи до уваги міжнародний досвід, визначимо головні педагогічні умови, що сприятимуть успішності процесу запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі [30].

1. *Підвищення спроможності закладу освіти щодо гарантування безпеки та всебічного зростання учнів в цифровому освітньому середовищі.*

Це передбачає насамперед тісну взаємодію закладу освіти, його персоналу з місцевою громадою, державними органами освіти з метою зробити школу безпечнішою, дружньою до дітей, сприяти створенню позитивного, підтримуючого та стимулюючого освітнього середовища для учнів та педагогів. Особлива роль у такій співпраці належить співробітникам правоохоронних органів, зокрема шляхом організації зустрічей учнів і правоохоронців, під час яких відбувається обговорення юридичних питань, пов'язаних з булінгом та кібербулінгом [28].

Необхідно забезпечити умови для кожного учасника освітнього процесу щодо вільного та відповідального використання ресурсів цифрового освітнього середовища, організації навчання та виховання на ґрунті духовно-моральних цінностей, що виключає будь-які форми насильства, маніпуляції та обману.

Вкрай важливим є формування позитивного шкільного клімату (клімату класу), що має бути учнецентрованим та ґрунтуватися на повазі до кожного учня та турботі про нього, відповідальності один перед одним. Позитивне середовище в класі (школі) значною мірою допоможе зменшити частоту багатьох проблемних форм поведінки в школі, включаючи цькування [43, с. 7].

Вирішальна роль у забезпеченні належного шкільного клімату належить педагогам. Вчитель має бути прикладом уважного та шанобливого ставлення до інших і спрямовувати учнів до дій та ініціатив, що засновані на принципах взаємної підтримки. Попередження булінгу серед дітей та учнівської молоді передбачає переміну мислення педагогів, застосовування відновного підходу, який ґрунтується на дотриманні довіри між учасниками освітнього процесу [50; 58]. «Відновний підхід ... ставить на перше місце довіру, взаємоповагу та толерантність» [14].

Необхідним є розвиток цифрової компетентності педагогів, тобто їх здатності гнучко реагувати на сучасні інновації, засвоювати нові технології, вміти орієнтувати учнів в цифровому освітньому просторі. Належна цифрова компетентність педагогів дає їм можливість формувати культуру поведінки школярів в цифровому середовищі, що передбачає, зокрема, розуміння учнями різноманітних небезпек і загроз, які можуть виникати в процесі цифрової комунікації [25, с. 1383].

Чинником, що сприяє запобіганню булінгу серед дітей та учнівської молоді, є удосконалення виховної роботи в закладі освіти, насамперед в напрямі організації різних видів діяльності школярів, де кожен може знаходити шлях до самореалізації, досягати успіху, реалізовувати свої потреби та інтереси, у такий спосіб підвищуючи впевненість у собі, свої сили і можливості, що може стати фундаментом для протидії булінгу і кібербулінгу.

Вагому роль у процесі запобігання і подолання булінгу має психологічна служба закладу освіти. На думку Л. Гретченко, «ефективним запобіжником протидії булінгу може стати розвиток та повноцінне функціонування психологічної служби закладів освіти» [6].

2. Розвиток в учнів якостей особистості, що сприяють протидії булінгу (як захисту від нього, так і для стримування його вчинення). Насамперед слід розвивати соціальні та емоційні навички школярів. Дослідники вказують на п'ять основних соціальних та емоційних компетенцій, що допомагають у

запобіганні та подоланні булінгу: самосвідомість, самоконтроль, соціальна обізнаність, навички стосунків та відповідальне прийняття рішень [37].

Соціально-емоційні навички стають основою асертивної поведінки учнів, їхньої моральної стійкості, організації власної життєдіяльності на ґрунті духовно-моральних цінностей. Асертивність означає уміння постояти за себе в міжособистісних стосунках, захищаючи свої права і поважаючи права інших [19, с. 49].

Надзвичайно важливим способом запобігання і подолання булінгу є розширення знань і вмінь дітей та учнівської молоді щодо безпечного використання цифрового простору, розвиток культури поведінки дітей і молоді в цифровому середовищі [25].

Розвитку навичок, що допоможуть учням у протидії булінгу і кібербулінгу, сприяє залучення якомога більшого числа дітей до розробки та реалізації профілактичних програм щодо запобігання і протидії булінгу.

Доцільність сприяння громадській активності дітей та учнівської молоді, залучення їх до цікавих видів діяльності як способу попередження булінгу підтверджено думкою відомих американських дослідників булінгу Дж. Патчіна і С. Гіндуджа, що молодих людей можна відмовити від переслідування інших, якщо вони мають досвід турботливих стосунків або беруть участь у діяльності, яку вони цінують [53]. Необхідно стимулювати просоціальну поведінку школярів, створюючи для цього ситуації, де б проявлялися та поглиблювалися прагнення учнів діяти толерантно, відповідально, підтримувати інших в складних ситуаціях [51, с. 424].

3. Забезпечення партнерської взаємодії школи та сім'ї щодо запобігання булінгу серед дітей шкільного віку в цифровому освітньому середовищі, підвищення педагогічної культури сім'ї, удосконалення здатності батьків до запобігання булінгу серед власних дітей. У такій взаємодії необхідно координувати дії педагогів і батьків у випадках вчинення булінгу, залучати батьків до розробки та реалізації профілактичних програм, розширювати знання батьків про основи законодавства з попередження і протидії булінгу,

покращувати їх цифрові знання та вміння, здатність до гармонійних стосунків з власними дітьми.

Як свідчать дослідження, негативні батьківські взаємини з дітьми пов'язані з вищим рівнем участі дітей у булінгу, тоді як позитивне батьківство пов'язане зі зменшенням булінгу. Батьки повинні усвідомлювати важливість турботи, спілкування з дітьми, необхідності активної участі у їхньому житті [60].

Батьки в умовах постійно зростаючої цифровізації мають бути важливими посередниками у взаємодії власної дитини з суб'єктами і об'єктами цифрового простору. Онлайн-посередництво – практика батьків або інших значимих дорослих, спрямована на те, щоб максимізувати можливості і мінімізувати ризики й шкоду при використанні інтернету. В онлайн-посередницькій діяльності батьків можна виділити два основні напрями [13].

1. *Активне посередництво* – спільна робота батьків і дітей в Мережі й пояснення того, що є добрим, а що є поганим в інтернеті, бесіди з дітьми про можливості використання інтернету.

2. *Обмежувальне посередництво* – встановлення для дітей правил використання інтернету (обмеження доступу, тривалості, виконання певних дій), використання технологічних засобів спостереження за тим, як діти використовують інтернет (наприклад, програми батьківського контролю).

Батькам доцільно поєднувати обмежувальне посередництво з активним, пояснювати дітям причину певних заборон, поступово переходити до скорочення обмежень, коли дитина набуває досвіду безпечної діяльності в цифровому просторі.

Загалом, батьки повинні навчати своїх дітей належно поводитися в інтернеті так само, як вони навчають належної поведінки дітей поза мережею.

3. *Використання можливостей цифрового освітнього середовища для запобігання і подолання булінгу серед учнів, що передбачає насамперед розроблення виховних технологій і методів запобігання і подолання булінгу із залученням цифрових інструментів.* Одним із таких цифрових інструментів є

платформа Flipgrid [2]. За допомогою Flipgrid учні можуть створювати відео-ролики на своїх комп'ютерах або мобільних пристроях, ділитися своїми думками, набувати навичок соціальної взаємодії і висловлювати свої емоції.

Методами і технологіями запобігання і подолання булінгу на основі використання цифрових технологій можуть бути: створення учнями мультимедійних презентацій «Скажемо булінгу – ні!» та їх обговорення; розв'язання веб-квестів «Визначимо ефективні шляхи запобігання булінгу» (на основі матеріалів відповідної тематики, що розміщені в інтернеті); створення відео-роликів на основі художніх творів, в яких піднімається проблема булінгу та насильства в середовищі дітей та учнівської молоді (Шавлач А. Пампуха: повість; Нікуліна А. Сіль для моря, або Білий Кит; Гридін С. Не такий); стимулювання привітань учнів із святами своїх однокласників в групах в соціальних мережах (Фейсбук, Інстаграм тощо), месенджері Вайбер; виготовлення веб-плакатів, веб-малюнків з проблеми запобігання булінгу, моральних засад розвитку особистості, виховання толерантності, милосердя, життєстійкості тощо; обговорення відео-матеріалів з проблеми запобігання булінгу, що розміщені в інтернеті; ознайомлення педагогів, батьків, учнів з освітніми серіалами на платформі «Дія. Освіта»: «Кібергігієна для молоді», «Базові знання з кібергігієни», «Про кібербулінг для підлітків» [9; 10] тощо.

Отже, запобігання і подолання булінгу серед дітей та учнівської молоді є гострою соціально-виховною проблемою. Роботу щодо запобігання і подолання булінгу доцільно проводити передусім шляхом задіяння виховних засобів і методів, створення в закладах освіти безпечного середовища, включно із освітнім цифровим, забезпечення позитивного, комфортного для дітей шкільного клімату, налагодження гармонійних батьківсько-дитячих взаємин, розвитку в учнів соціально-емоційних навичок та здатності до емоційної саморегуляції, удосконалення цифрової грамотності педагогів, учнів, батьків.

Список використаних джерел

1. Безпечне користування сучасними інформаційно-комунікативними технологіями: методичні рекомендації. Київ: Україна, 2010. 72 с.

2. Близнюк Т. Цифрові інструменти для онлайн і офлайн навчання : навч.-метод. посібник. Івано-Франківськ : Прикарпатський нац. ун-т імені В. Стефаника, 2021. 64 с.
3. Близько 100 справ щодо булінгу в українських школах на рік. *Опендатабот*. 2024. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/bullying-in-school-2023>
4. Габа І. М. Освітнє середовище: соціально-психологічна парадигма. *Актуальні проблеми психології*. 2010. Т.7. Вип. 22. С. 27–31.
5. Габа І. М. Соціально-психологічні складові розвивального потенціалу освітнього середовища вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. п. наук : 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соц. роботи / НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2018. 20 с.
6. Гретченко Л. Викорінити булінг шляхом боротьби лише з наслідками не вдасться. *Національна асоціація адвокатів України*. URL: <https://unba.org.ua/publications/9138-vikoriniti-buling-shlyahom-borot-bi-lishe-z-naslidkami-ne-vdast-sya.html>
7. Гуц Н.А. Цифрове освітнє середовище у вищій освіті України: аналіз особливостей використання на тлі російсько-української війни. *Перспективи та інновації науки*. 2023. № 11(29). С. 82-92.
8. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти : наказ МОН України від 28.12.2019 № 1646. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20/print>
9. Дія. Освіта. Кібербезпека. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/catalog/topic/cyber-security>
10. Дія. Освіта. Школа без цькувань. Учителю. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/courses/skola-bez-ckuvan-castina-1-ucitelu>
11. Заїка А.О., Сорока В.В. Цифрове освітнє середовище закладу професійної (професійно-технічної) освіти. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. Педагогічні науки. 2020. Вип. 44. С.130-139.
12. Іванюк І. В. Використання засобів цифрового освітнього середовища вчителями іноземних мов. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2020. № 2(2). С.1-9. DOI: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-8-1>
13. Канішевська Л., Шахрай В. Особливості виховання в школі і сім'ї в умовах цифровізації. *Перспективи та інновації науки*. 2022. №4(9). С. 144-155. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-4\(9\)-144-155](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-4(9)-144-155)
14. Коваль Є. Цінності відновного підходу. *Liga.net*. 26.08.2022. URL: <https://blog.liga.net/user/yekoval/article/46662>
15. Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі / В. Г. Кремень, С. О. Сисоєва, І. Д. Бех та ін. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. № 4 (2). С. 1-30. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4206>
16. Мухіна Л. М. Освітнє середовище – чинник розвитку конфліктологічної компетентності як важливої євроінтеграційної якості сучасного педагога. *Габітус*. 2022. Вип. 41. С. 88-92.
17. Петренко О. Б. Дефініція і сутнісне наповнення поняття «освітнє середовище» у контексті сучасної освітньої парадигми. *Інноватика у вихованні*. 2018. Вип. 7(2). С. 6-16.
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 5, ст. 33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>
19. Сердюк Н. М. Асертивна поведінка та почуття впевненості в собі в структурі міжособистісних стосунків підлітків. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. 2013. № 3-4. С. 48-54.
20. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Педагогічні науки. 2015. №1 (302). С. 169-173.

21. Скуратівська М. О., Попадюк С.С. Віртуальне освітнє середовище як інноваційна складова навчального процесу у вищій школі. *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]*. Педагогічні науки. 2017. Вип. 80(2). С. 251-255.
22. Смульсон М. Л. Психологічна характеристика віртуального освітнього простору. *Наука і освіта*. 2015. №10. С.10-15.
23. Федорченко Т. Запобігання булінгу серед школярів у закладах загальної середньої освіти як педагогічна проблема. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2023. Вип. 27. Кн.2. С.253-267. DOI: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-253-267>
24. Шахрай В. Запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі: стан і способи вдосконалення. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*. Вип. 28. Кн. 2. 2024. С. 245-259. DOI: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2024-28-2-245-259>
25. Шахрай В. Запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: визначення основних понять. *Вісник науки та освіти*. 2024. № 1(19). С.1375-1387. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1\(19\)-1375-1387](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1(19)-1375-1387)
26. Шахрай В. М. Запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі: критерії, показники, рівні виміру. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах: матеріали IV Міжнародної наук.-практ. конференції Ін-ту проблем виховання НАПН України (Київ, 23 листопада 2023 року)*. Івано-Франківськ: НАІР, 2023. С.277-282.
27. Шахрай В. М. Запобігання і подолання булінгу як наукова та соціально-виховна проблема. *Наукові інновації та передові технології (Серія «Педагогіка»)*. 2024. № 5(33). С.1320-1333. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-5\(33\)-1320-1333](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-5(33)-1320-1333)
28. Шахрай В. М. Напрями діяльності закладу освіти щодо запобігання і подолання булінгу й кібербулінгу. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної наук.-практ. конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2023 рік*. Івано-Франківськ: НАІР, 2024. Вип. 12. С. 237-241.
29. Шахрай В.М. Подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: критерії, показники, рівні виміру. *Scientific Collection «InterConf»*. 2024. № 187. С. 114–118. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5323>
30. Шахрай В.М. Провідні педагогічні умови запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі. *Суспільство та національні інтереси*. 2025. № 2(10). С. 461-474. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-2\(10\)-461-474](https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-2(10)-461-474)
31. Шахрай В.М. Протидія булінгу в освітньому середовищі: огляд основних підходів. *Вісник науки та освіти*. Серія «Педагогіка». 2025. № 3(33). С. 1627-1637. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-3\(33\)-1627-1637](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-3(33)-1627-1637)
32. Як реагувати на булінг: законодавче роз'яснення від МОН. *НУШ*. 4 січня 2024. URL: <https://nus.org.ua/news/yak-reaguvaty-na-buling-zakonodavche-roz-yasnennya-vid-mon/>
33. Ярошинська О. О. Теоретичні і методичні засади проектування освітнього середовища професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи : автореф. дис. ... д-а пед. наук : 13.00.04 / Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2015. 40 с.
34. Behind the numbers: Ending school violence and bullying. Published by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. France, Paris. 2019. 71 p. DOI: <https://doi.org/10.54675/TRVR4270>
35. Brochado S., Fraga S., Soares S., Ramos E., Barros H. Cyberbullying Among Adolescents: The Influence of Different Modes of Inquiry. *Journal of Interpersonal Violence*. 2021. Vol. 36(3-4). P. 1933–1950. DOI: <https://doi.org/10.1177/0886260517744182>
36. Children in a Digital World. The State of the World's Children : summary. New York: UNICEF. 2017. 36 p. Retrieved from <https://www.unicef.org/media/48601/file>
37. Coelho V. A., Sousa V. A. Multilevel Analysis of the Relation Between Bullying Roles and Social and Emotional Competencies. *Journal of Interpersonal Violence*. 2021. № 36 (11-12). P. 5122-5144. DOI: <https://doi.org/10.1177/0886260518801943>

38. Doğan A., Keser, E., Şen, Z., Yanagida, T., Gradinger, P., Strohmeier, D. Evidence Based Bullying Prevention in Turkey: Implementation of the ViSC Social Competence Program. *International Journal of Developmental Science*. 2017. №11(3-4). P. 93-108. <https://doi.org/10.3233/DEV-170223>
39. Gaffney H., Farrington, D. P., Ttofi, M. M. Examining the Effectiveness of School-Bullying Intervention Programs Globally: a Meta-analysis. *International Journal of Bullying Prevention*. 2019. № 1. P. 14–31. <https://doi.org/10.1007/s42380-019-0007-4>
40. Gradinger P., Yanagida T., Strohmeier D., Spiel, C. Prevention of cyberbullying and cyber victimization: evaluation of the ViSC Social Competence program. *Journal of School Violence*. 2015. №14(1). P. 87–110. <https://doi.org/10.1080/15388220.2014.96323>.
41. Haataja A. Implementing the KiVa antibullying Program: what does it take? Thesis. Turku: University of Turku. 2016. 62 p. URL: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-6553-3>
42. Hamburger M.E., Basile K.C., Vivolo A.M. Measuring Bullying Victimization, Perpetration, and Bystander Experiences: A Compendium of Assessment Tools. Atlanta, GA: Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Injury Prevention and Control, 2011. 128 p. URL: <https://stacks.cdc.gov/view/cdc/5994/>
43. Hinduja, S., Patchin, J. W. Cyberbullying Identification, Prevention, and Response. Cyberbullying Research Center. 2021. 9 p. URL: <https://cyberbullying.org/Cyberbullying-Identification-Prevention-Response-2021.pdf>
44. Langos C. Cyberbullying: the challenge to define. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 2012. № 15(6). P. 285-289. DOI: [10.1089/cyber.2011.0588](https://doi.org/10.1089/cyber.2011.0588)
45. Low S., Espelage D. Differentiating Cyber Bullying Perpetration from Non-Physical Bullying: Commonalities Across Race, Individual, and Family Predictors. *Psychology of Violence*. 2013. Vol. 3. N. 1. P. 39–52. DOI: 10.1037/a0030308
46. Menesini E., Nocentini A., Palladino, B. E. Empowering Students Against Bullying and Cyberbullying: Evaluation of an Italian Peer-led Model. *International Journal of Conflict and Violence*. 2012. № 6(2). P. 313–320. <https://doi.org/10.4119/ijcv-2922>
47. Nocentini A., Calmaestra J., Schultze-Krumbholz A., Scheithauer H., Ortega R., Menesini E. Cyberbullying: Labels, Behaviours and Definition in Three European Countries. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*. 2010. Vol. 20. Issue 2. P. 129–142. DOI: <https://doi.org/10.1375/ajgc.20.2.129>
48. Olweus D., Limber, S. Bullying in school: evaluation and dissemination of the Olweus Bullying Prevention Program. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2010. № 80(1). P. 124–134. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01015.x>.
49. Ortega-Ruiz R., Del Rey, R., Casas, J. A. Knowing, building and living together on internet and social networks: The ConRed cyberbullying prevention program. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 2012. №6(2). P. 302-312.
50. Passarella, A. Restorative practices in schools. 2017. <https://jscholarship.library.jhu.edu/bitstreams/67bea924-33f8-4c3f-95a3-23362dc93d3c/download>
51. Patchin J. W., Hinduja S. Cyberbullying Among Tweens in the United States. *Journal of Early Adolescence*. 2022. N. 42(3). P. 414–430. DOI: <https://doi.org/10.1177/02724316211036740>
52. Patchin J. W., Hinduja S. Measuring Cyberbullying: Implications for Research. *Aggression and Violent Behavior*. 2015. N. 23. P. 69-74.
53. Patchin, J. W., Hinduja, S. Deterring Teen Bullying: Assessing the Impact of Perceived Punishment From Police, Schools, and Parents. *Youth Violence and Juvenile Justice*. 2018. № 16(2). P. 190-207. URL: <https://doi.org/10.1177/1541204016681057>
54. Proclamation of an international day against violence and bullying at school, including cyberbullying. UNESCO, General Conference, 40th Session, Paris, 2019. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371434>

55. Recommendations by the Scientific Committee on preventing and addressing school bullying and cyberbullying. International conference on school bullying on 5 November, 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374794>
56. Salmivalli C., Laninga-Wijnen L., Malamut S. T., Garandeau, C. F. Bullying prevention in adolescence: Solutions and new challenges from the past decade. *Journal of research on adolescence*, 2021. №31(4). P. 1023-1046. DOI: 10.1111/jora.12688
57. Smith P. K., Mahdavi J., Carvalho M., Fisher S., Russell S., Tippett N. Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2008. № 49(4). P. 376–385. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01846.x>
58. Weber C., Vereenooghe L. Reducing conflicts in school environments using restorative practices: A systematic review. *International Journal of Educational Research Open*. 2020. № 1, 100009.
59. Zhang W., Huang S., Lam L., Evans R., Zhu C. Cyberbullying definitions and measurements in children and adolescents: Summarizing 20 years of global efforts. *Front. Public Health. Sec. Public Mental Health*. 2022. Vol. 10. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.1000504>
60. Zhu C., Huang S., Evans R., Zhang W. Cyberbullying Among Adolescents and Children: A Comprehensive Review of the Global Situation, Risk Factors, and Preventive Measures. *Front. Public Health*. 2021. N. 9. DOI: 10.3389/fpubh.2021.634909

РОЗДІЛ 2

ЗАПОБІГАННЯ І ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Готовність педагогів до запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі

У сучасному світі цифровізація освіти відкриває нові можливості для навчання, однак водночас породжує нові виклики, серед яких особливо гостро постає проблема булінгу в онлайн-середовищі. Цифрові технології стали невід'ємною частиною освітнього процесу, проте їхнє використання часто супроводжується ризиками психологічного тиску, агресії та цькування з боку учасників освітнього процесу. Цифровий булінг (кібербулінг) має серйозні наслідки для психоемоційного стану здобувачів освіти, їхньої мотивації до навчання, соціалізації та загального добробуту.

У цьому контексті ключову роль відіграє педагог, який має не лише володіти цифровими навичками, а й бути готовим своєчасно розпізнавати прояви булінгу, ефективно реагувати на них та створювати безпечне й підтримувальне освітнє середовище. Готовність педагогів до запобігання і подолання булінгу в цифровому середовищі є важливим чинником забезпечення психологічного комфорту учасників освітнього процесу та реалізації принципів інклюзивності, поваги й безпеки в освіті.

Таку готовність ми визначаємо як сукупність знань з проблеми запобігання булінгу серед підлітків у цифровому освітньому середовищі, вмінь щодо організації виховної роботи із запобігання булінгу серед дітей підліткового віку з метою формування у них умінь і навичок толерантного спілкування, вирішення конфліктів мирним шляхом, педагогічної спрямованості на допомогу вихованцям для їхньої всебічної реалізації в реальній життєдіяльності у контексті запобігання і подолання булінгу серед них в цифровому освітньому середовищі [8, с. 628].

Для з'ясування рівнів сформованості готовності педагогів, зокрема, класних керівників, до роботи з підлітками із запобігання булінгу виокремлено такі критерії з відповідними показниками: когнітивний (знання про булінг та

методи і засоби його ефективного запобігання серед підлітків; знання про соціальну та виховну роль цифрового освітнього середовища); емоційно-ціннісний (ціннісне ставлення до підлітка; прагнення поглиблювати знання, уміння та навички щодо запобігання булінгу в педагогічній практиці); діяльнісний (комунікативні вміння та навички; уміння застосовувати методи запобігання булінгу в педагогічній практиці; наявність практичних умінь залагоджування конфліктних ситуацій у класі).

З метою з'ясування ступеню готовності педагогів до роботи з підлітками із запобігання і подолання булінгу серед підлітків в цифровому освітньому середовищі у межах констатувального етапу експерименту було опитано 85 класних керівників закладів загальної середньої освіти.

Більшість класних керівників (70 %) продемонстрували доволі повні, усвідомлені знання щодо сутності поняття «булінг». Вони вказали, що це ганебне явище, яке передбачає насильство, прояв агресії сильного по відношенню до слабшого (чи «іншого» у розумінні дітей), прояв девіантної поведінки та ін.

Відповідаючи на запитання про причини булінгу, педагоги відзначали, що вони є різноаспектними і залежать як від психологічних, так і від соціальних факторів. Більша кількість вчителів (56 %) переконані, що головною причиною появи булінгу серед учнів є те, що батьки не достатньо, на думку вчителів, займаються вихованням власних дітей; 32 % респондентів із цієї категорії зазначають, що батьки взагалі не стежать за тим, скільки часу підліток відводить на спілкування в інтернет-чатах і на яких інтернет-платформах він спілкується; 28 % назвали соціокультурні причини (зокрема, безпекові загрози для життя людей в умовах повномасштабної війни), які спричиняють зростання агресії серед учнів; лише 18 % вчителів серед причин цькування підлітків назвали «психологічні механізми, які провокують таку поведінку підлітка». Такими психологічними причинами, на думку вчителів, є: «бажання ствердитися за рахунок приниження іншого», «байдужість дітей, коли є випадки приниження іншого», «пошуки дешевих авторитетів». Лише 7 % вчителів відзначили, що

школа також несе відповідальність за випадки булінгу серед учнів, оскільки педагоги більшу увагу приділяють навчанню дітей, а виховання вважають справою переважно батьків [7, с. 97].

Більшість класних керівників (75 %) відповіли, що помічали випадки булінгу серед учнів. Реакція вчителів на те, що слабшого ображають, була така: намагання відразу припинити знущання з поясненням, що це недопустимо; звернення до директора закладу, інформування його про випадки булінгу і прохання поговорити з учнями; інформування батьків про випадок булінгу – як тих, у кого дитина виступила в ролі булера, так і тих, дитину яких образили. Щодо інформування батьків, то певна частина вчителів (22 %) розповіли, що воліють спочатку самі розібратися з випадками булінгу серед учнів, а вже потім інформувати батьків. Вони пояснюють це тим, що «батьки, коли їм говориш про те, що їх син/донька ображає слабшого, не вірять словам вчителя чи не бажають вірити, оскільки переконані, що їхня дитина не може вчинити щось погане, оскільки є достатньо вихованою і розумною».

Отже, позитивною є та тенденція, що вчителі не обмежилися лише пошуком винних, зокрема таким кліше, як «винні лише батьки». Вони замислились над психологічними причинами виникнення булінгу, а також соціокультурними (так чи інакше, війна сприяє посиленню цього явища, оскільки переїзди, бойові дії, масовані атаки ворога, переживання за батьків, які воюють, провокують постійні стреси і нервові напруження, які негативно впливають на психіку дітей). Разом з тим констатуємо, що вчителі недостатньо контактують з батьками щодо причин виникнення булінгу серед учнів, а також недостатньо звертають увагу на психо-фізіологічні причини явища цькування серед дітей.

Серед джерел, які назвали класні керівники щодо отримання інформації про булінг, види булінгу, форми й методи запобігання булінгу, відзначимо (у порядку зростання): довідкова література (словники, енциклопедії); психолого-педагогічні джерела; статті у педагогічній пресі; мережа «Інтернет» (в основному, використовують готові розробки виховних занять); методичні об'єднання вчителів; курси, семінари. Як переконуємось, більший відсоток

вчителів ознайомлюється з проблемою, що нас цікавить, через семінари, практичні заняття (пасивна форма) чи завдяки мережі «Інтернет» (використовують готові розробки інших вчителів). Посилання на праці відомих науковців з проблеми запобігання і подолання булінгу, а також посилання на педагогічну пресу є, на наш погляд, недостатніми, оскільки респонденти не назвали конкретних джерел з цієї проблеми.

З'ясовано, що більшість класних керівників орієнтуються найперше на бесіди з учнями застережливого характеру із наведенням прикладів існування булінгу в інших навчальних закладах і роз'ясненням, до яких наслідків це може призвести. Ці бесіди відбуваються, як правило, на виховних годинах, мають фронтальний характер, оскільки передбачають роботу з усім класом. В індивідуальному порядку – з тими дітьми, які були замічені як булери – також бесіду-напучування. Зовсім невелика частина вчителів (15 %) використовують такий метод, як довірлива розмова з дитиною задля налагодження з нею емоційного контакту. Вчителі також не бачать прямого зв'язку цієї проблеми із постійним вихованням у дітей моральних якостей, зокрема, милосердя, чуйності, доброзичливості, а також популяризацією здорового способу життя як пріоритету формування здорової особистості як духовно, так і тілесно.

Загалом серед форм і методів роботи з дітьми у позаурочній діяльності школи з проблеми запобігання і подолання булінгу переважна більшість учителів вказали на виховні години і масові виховні заходи (використовують ті, що є в мережі «Інтернет»).

На запитання щодо форм і методів взаємодії з сім'єю з проблеми запобігання булінгу класні керівники надають перевагу такій формі роботи, як батьківські збори або індивідуальні консультації з батьками за необхідністю (86 % учителів). Поза увагою опитаних учителів залишаються активні та інтерактивні методи роботи з батьками (вправи, метод проблемних ситуацій, групова робота, творчі й ігрові завдання тощо). Незважаючи на те, що близько половини вчителів виявили обізнаність стосовно таких форм і методів (46 %), їх використання на практиці відзначило лише 9 % учителів [7, с. 99].

З метою з'ясування цифрової компетентності педагогів у контексті виховної ролі цифрового середовища, а саме: рівня обізнаності, впевненості та готовності вчителів до виявлення та профілактики цифрового булінгу серед підлітків було проведено анкетування класних керівників.

За результатами опитування було проаналізовано відповіді 85 педагогів різного стажу та спеціалізації щодо їхньої цифрової компетентності, зокрема – рівня обізнаності з проявами кібербулінгу та готовності до запобігання таким ситуаціям.

Рівні цифрової компетентності педагогів виявились такими:

Високий рівень – 28 осіб (близько 33 %). Ці вчителі впевнено орієнтуються в цифровому середовищі, мають навички роботи з онлайн-платформами для виховної роботи, здатні самостійно виявити ознаки кібербулінгу та володіють алгоритмами реагування на такі випадки. Вони активно використовують цифрові ресурси для формування безпечної поведінки в інтернеті.

Середній рівень – 45 осіб (приблизно 53 %). Ця група частково знайома з проблематикою цифрового булінгу, демонструє обмежену впевненість у своїх діях у кризових ситуаціях. Хоча вони використовують деякі цифрові інструменти у виховній роботі, їм бракує системності, глибшого розуміння виховного потенціалу цифрового середовища та практичних навичок виявлення ознак цькування.

Низький рівень – 12 осіб (14 % респондентів). Представники цієї групи не володіють достатніми знаннями щодо ознак кібербулінгу, не мають досвіду реагування на подібні ситуації та потребують ґрунтовної допомоги у формуванні цифрової та соціальної компетентності. Вони рідко використовують цифрові засоби для виховної діяльності.

З'ясовано, що лише третина педагогів повною мірою усвідомлює виховний потенціал цифрового освітнього середовища та здатна ефективно застосовувати його для профілактики кібербулінгу. Більшість опитаних мають середній рівень цифрової компетентності, що свідчить про потребу в

підвищенні кваліфікації з акцентом на цифрову етику, онлайн-безпеку, виявлення та реагування на кібербулінг. Понад 60 % педагогів виявили зацікавленість у додатковому навчанні через онлайн-курси, вебінари або очні тренінги.

Загальні результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що за всіма критеріями запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі (когнітивним, емоційно-ціннісним, діяльнісним) високий рівень (соціально-гармонійний) – продемонстрували 25,9 % педагогів; середній (соціально-допустимий) – 48,2 % вчителів; низький ((соціально-гальмівний) – 25,9 % респондентів. За всіма критеріями подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі високий (соціально-спроможний) виявили 23,4 % вчителів; середній (соціально-регулювальний) – 51,4 % респондентів та низький (соціально-дисфункціональний) – 25,1 % вчителів відповідно.

Отже, проведене дослідження засвідчило, що проблема запобігання і подолання булінгу серед учнів не усвідомлюється вчителями на належному рівні. Питання цифрової безпеки та протидії кібербулінгу потребують послідовної інтеграції у систему професійного розвитку педагогічних кадрів. Цей факт обумовив необхідність підвищувати ступінь компетентності педагогів до роботи з підлітками із запобігання та подолання булінгу.

2.2. Важливість створення в учнівському колективі сприятливого морального і психологічного клімату

Проблема запобігання булінгу серед підлітків набуває особливої актуальності в контексті формування безпечного й здорового шкільного середовища. Одним із провідних напрямів профілактики насильства в освітньому просторі є створення сприятливого морального і психологічного клімату в учнівському колективі. Ефективність цього процесу значною мірою визначається тим, наскільки глибоко у виховну систему закладено механізми морального розвитку особистості, активної соціальної взаємодії та формування колективної відповідальності.

Наукові основи механізмів створення сприятливого морального і психологічного клімату в учнівському колективі як інструментів запобігання булінгу ґрунтуються на положеннях аксіопсихологічної теорії І. Беха, зокрема його концепції виховання суб'єктності та гуманістично зорієнтованого освітнього середовища. Учень, за І. Бехом, є не пасивним об'єктом педагогічного впливу, а активним суб'єктом, здатним до морального саморозвитку, відповідального вибору та рефлексії [2, с. 401]. Отже, механізми створення позитивного клімату повинні сприяти не лише зниженню рівня агресії, а й формуванню внутрішньо мотивованої моральної поведінки.

Одним із ключових механізмів створення безпечного морально-духовного середовища є формування морально-ціннісної основи міжособистісних стосунків у колективі. Згідно з І. Бехом, засвоєння моральних норм є ефективним лише тоді, коли воно пов'язане з емоційно насиченим переживанням, особистою участю та співпереживанням [3, с.508]. Саме через емоційну залученість учні вчаться розрізняти добро і зло, відповідальність і байдужість, справедливість і приниження.

Другий механізм – залучення учнів до спільної діяльності на засадах колективоцентризму. І. Бех наголошує, що лише в умовах колективної взаємодії, де діє моральне «ми», формується суб'єктна позиція учня як активного учасника соціального процесу [4]. Участь у колективних проєктах, волонтерських ініціативах, учнівському самоврядуванні сприяє формуванню культури довіри, підтримки, рівноправності та відповідальності за спільний моральний простір. У такому середовищі знижується рівень соціального відчуження, ізоляції, дискримінації – чинників, що безпосередньо пов'язані з виникненням булінгу.

Третій важливий механізм – створення умов для регулярної емоційно-моральної рефлексії та діалогу. У цьому плані особливо значущим є розвиток рефлексивного мислення як чинника внутрішньої саморегуляції поведінки. Рефлексивні практики допомагають учням осмислювати власні дії, вчитися бачити наслідки вчинків для себе й інших, розвивати емпатію та співчуття,

виступають інструментом формування моральної саморегуляції та сприяють запобіганню булінгу.

Важливим моментом створення безпечного морально-психологічного середовища в учнівському колективі є впровадження системи рефлексивних практик, які сприяють розвитку емоційного інтелекту, самосвідомості, емпатії та відповідального ставлення до міжособистісних стосунків. У контексті профілактики булінгу такі практики мають особливу цінність, адже вони дозволяють учням осмислювати власну поведінку та емоційні стани, вчать виражати себе без агресії, розпізнавати чужі емоції та віднаходити шляхи мирного вирішення конфліктів.

Крім того, варто відзначити роль символічної системи цінностей та традицій класного колективу. Формування позитивних ритуалів, колективних свят, символіки класу, практик підтримки та визнання (наприклад, «дошка добрих справ», «ланцюжок підтримки», «тижні доброти») слугують механізмом емоційного згуртування й позитивної ідентифікації з колективом. У результаті створюється середовище, в якому прояви булінгу не лише засуджуються, а й стають соціально неприйнятними.

Отже, механізми створення сприятливого морального і психологічного клімату в учнівському колективі мають бути цілісними, системними та ґрунтуватися на науково обґрунтованих педагогічних стратегіях.

Ключовими фігурами у формуванні здорового морального та психологічного клімату в шкільному середовищі є педагоги, зокрема, класні керівники, психологи, вчителі-предметники. Їхня позиція, поведінка, ставлення до учнів і здатність організовувати ефективну взаємодію між членами колективу безпосередньо впливають на атмосферу в класі.

Створення довірливого середовища починається з особистого прикладу педагога: відкритість до діалогу, справедливість у прийнятті рішень, уважне ставлення до емоційного стану учнів формують у дітей відчуття безпеки та важливості їхньої думки. Вчитель має активно розвивати навички ненасильницької комунікації, критичного мислення та конструктивного

вирішення конфліктів, як через навчальний процес, так і через позакласну діяльність [9, с. 278].

У контексті профілактики булінгу в учнівському колективі вчитель виступає не лише носієм знань, а й моральним авторитетом, емоційним регулятором, фасилітатором групових процесів та носієм культури ненасильницького спілкування.

Основними вимогами до особистості педагога є:

1. Емпатійність та емоційна чутливість. Емпатія – здатність педагога співпереживати учням, розпізнавати їхні емоції та реагувати на них з розумінням. Це не лише «чуйність» як моральна категорія, а й ключова емоційна навичка, що дозволяє педагогу підтримати дитину у критичний момент. *Учень не завжди скаже словами, що йому погано. Але педагог, чуйний до невербальних сигналів – погляду, поведінки, зміни в мовленні – може вчасно помітити, що дитина страждає від булінгу або схильна до агресії.*

Емпатійність є базовою навичкою ефективної педагогічної взаємодії.

2. Етична зрілість і моральна стабільність. Педагог має бути моральним орієнтиром для учнів. Це передбачає послідовність у діях, відмову від подвійних стандартів, вміння захищати слабших і реагувати на несправедливість. Етична зрілість проявляється у вмінні зберігати гідність навіть у кризових ситуаціях, уникати мікроагресії та морального тиску.

Етична зрілість передбачає здатність педагога діяти відповідно до моральних принципів навіть у складних, неоднозначних ситуаціях. Морально зрілий педагог не принижує гідність учнів, не толерує насильство в будь-якій формі, не ігнорує навіть «жарти на межі». *Учні щодня можуть переходити «межі дозволеного», і саме педагог демонструє: справедливість не залежить від симпатій чи статусу дитини.* На думку Л. Карамушки, саме особистісна позиція вчителя формує етичний простір класу, у якому приниження та соціальна ізоляція не толеруються [13, с. 98].

3. Комунікативна компетентність. Профілактика булінгу неможлива без формування позитивної культури спілкування. Це не лише вміння «гарно

говорити». Комунікативно компетентний педагог: уміє активно слухати (не перебиває, перефразовує, уточнює); ставить відкриті запитання, які спонукають до саморозкриття; володіє навичками невербального підкріплення (міміка, поза, тон); уміє конфлікти переводити у продуктивне русло, не загострюючи ситуацію.

У класі, де педагог демонструє ефективну комунікацію, знижується кількість непорозумінь, підвищується рівень толерантності, з'являється культура обговорення, а не знецінення. Комунікативна майстерність вчителя сприяє формуванню безпечного простору, де кожен учень може вільно висловити свою думку, не боячись осуду чи агресії.

4. Асертивність. Асертивна позиція – це здатність виявляти впевненість і твердість без порушення прав інших, здатність висловлювати власні думки, почуття та потреби відкрито, з повагою до себе та інших. Асертивність необхідна, щоб педагог був здатен захистити вразливих дітей, не злякавшись авторитету «лідерів», а також уникнув емоційного вигорання.

Асертивність – запорука того, що вчитель не стане ані жертвою маніпуляцій, ані джерелом авторитарного тиску, а натомість буде справедливим і послідовним лідером [1].

5. Рефлексивність. Рефлексія – це здатність аналізувати власну діяльність, мотиви, вплив на інших. Рефлексивний педагог здатний: аналізувати власну поведінку, дії, слова, які могли викликати негативну реакцію; вчитися на помилках; розвивати метапізнання – усвідомлення власного стилю педагогічної взаємодії. Рефлексія дозволяє педагогу не «застигати» в ролі судді, а постійно зростати і бути гнучким учасником виховного процесу.

6. Гнучкість і адаптивність. Шкільне середовище динамічне: змінюються учні, цінності, виклики. Гнучкість – це і здатність приймати нове, в тому числі цифрові інструменти, нові формати спілкування підлітків, сучасні методи емоційної підтримки. Гнучкий вчитель не боїться змінювати методику, переглядати власні установки, визнавати нове й шукати ефективні рішення в нестандартних ситуаціях.

7. Здатність до фасилітації групових процесів. Формування безпечного середовища передбачає залучення учнів до спільного обговорення норм, правил, цінностей. Педагог-фасилітатор: не нав'язує рішення, а допомагає класу їх формулювати; враховує міркування кожного учня; навчає демократичним способам прийняття рішень. Такий підхід сприяє згуртуванню колективу та формуванню активної позиції щодо нетерпимості до булінгу.

8. Культура ненасильницького спілкування (ННС). Цей стиль не лише знижує конфліктність, а й формує у дітей модель ненасильницької поведінки. На основі підходу, розробленого М. Розенбергом [21], педагог має: бачити за поведінкою дитини потребу, а не лише провину; називати свої почуття замість звинувачень; навчати дітей формулювати прохання, а не вимоги. Використання ННС знижує рівень агресії в класі, сприяє розвитку емоційного інтелекту та створенню простору співчуття й відповідальності.

Таким чином, ідеальний педагог у процесі створення безпечного та здорового середовища – це не лише носій знань, а й моральний лідер, консультант, фасилітатор, емоційно стабільна особистість, здатна до постійного саморозвитку. Такий педагог забезпечує дітям досвід гідного, приймаючого й підтримувального ставлення – саме того, чого бракує в середовищах, де розвивається булінг.

Системна, послідовна і гуманна робота вчителя сприяє формуванню класного колективу, в якому панують взаємоповага, солідарність і прийняття. У такому середовищі булінг втрачає сприятливий ґрунт для свого існування.

2.3. Необхідність підвищення компетентності педагогів щодо запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі

Як зазначає С. Соколовська, професійний саморозвиток є розвитком суб'єкта, який відбувається в системі міжлюдських відносин у певній професійній спільноті і передбачає формування всіх елементів структури суб'єкта діяльності [17, с. 28].

Розглядаючи процес саморозвитку як основу самореалізації творчого потенціалу вчителя, Л. Павленко вважає, що його мотивацією є самобудова особистості у таких трьох взаємопов'язаних формах її вираження і реалізації, як: 1) *самоствердження*; 2) *самовдосконалення*; 3) *самоактуалізація* [15, с. 106].

Педагоги, зокрема, класні керівники відіграють ключову роль у процесі запобігання та подолання булінгу серед підлітків у цифровому освітньому середовищі. Їхня діяльність має бути спрямована як на профілактику проявів агресії, так і на своєчасне реагування у разі виникнення конфліктних ситуацій.

Важливе значення для зростання професіоналізму педагога має авторитет класного керівника, тобто міра визнання учнями та їхніми батьками його компетентності, особистісних характеристик, якостей і духовних цінностей. Це виступає своєрідним консолідуючим фактором, який впливає на взаємини у класному й батьківському колективі. Важливість наставницької ролі класного керівника в середніх класах зростає.

Ефективна стратегія запобігання і подолання булінгу серед дітей підліткового віку у цифровому освітньому середовищі потребує від педагога, класного керівника реалізацію комплексного підходу, що включає педагогічну, психологічну та організаційну роботу.

Ключові напрями такої роботи включають:

1. Модерацію онлайн-комунікації учнів – створення та дотримання чітких правил поведінки у цифровому просторі класу та навчальної платформи; регулярне проведення моніторингу групових чатів, форумів та інших онлайн-ресурсів, що використовуються учнями для навчання; виявлення ранніх ознак булінгу, таких як ігнорування окремих учасників групи, поширення образливих коментарів чи мемів; організацію тематичних бесід та занять, спрямованих на формування культури спілкування у цифровому середовищі. Для прикладу, педагог може впровадити щотижневі онлайн-зустрічі, під час яких учні обговорюватимуть правила етикету в цифровому середовищі, ділячись власним досвідом та прикладами.

2. Інформування про небезпеку кібербулінгу та методи його запобігання, що передбачає постійне підвищення рівня обізнаності учнів щодо ризиків кібербулінгу. Це може бути реалізовано через: проведення інтерактивних занять, лекцій та семінарів, під час яких обговорюються приклади кібербулінгу та його наслідки; залучення експертів із цифрової безпеки та психологів для проведення тренінгів; поширення інформаційних матеріалів (пам'яток, буклетів, відеороликів) з порадами, як захистити себе від кібербулінгу та куди звернутися по допомогу. Ефективними формами роботи з підлітками у плані запобігання булінгу, для прикладу, є проведення рольових ігор, де учні отримують різні сценарії поведінки в мережі та обговорюють, як діяти у випадках прояву кібербулінгу.

3. Створення довірливих відносин з учнями. Довіра між учнями та педагогом – важливий чинник, що допомагає запобігти булінгу. Учні мають відчувати, що можуть звернутися до вчителя за допомогою без страху осуду чи покарання. Для цього педагогу варто: виявляти емпатію та відкритість у спілкуванні з підлітками; підтримувати позитивний психологічний клімат у класі; проводити індивідуальні консультації для учнів, які можуть стикатися з особистими чи міжособистісними проблемами; бути уважним до змін у поведінці школярів, що можуть свідчити про наявність проблеми. Рекомендовано створення анонімної онлайн-скриньки для повідомлень про випадки булінгу, що дозволить учням ділитися проблемами без страху бути викритими.

4. Підвищення власної кваліфікації. Для ефективної протидії булінгу педагоги повинні постійно вдосконалювати свої професійні навички у таких напрямках: а) психологія підлітків (розуміння особливостей розвитку підлітків, причин виникнення агресивної поведінки та механізмів її подолання); б) цифрова грамотність (знання сучасних онлайн-платформ, додатків та соціальних мереж, у яких найчастіше відбувається кібербулінг); в) методики медіаосвіти (використання інтерактивних методів навчання для формування критичного мислення та навичок безпечної поведінки в інтернеті).

Для прикладу, педагоги можуть проходити онлайн-курси на платформах Coursera або Prometheus, присвячені питанням цифрової безпеки та психології підлітків.

5. Організація співпраці з батьками та іншими педагогами, оскільки запобігання і подолання булінгу має носити комплексний характер. Тому важливо налагодити ефективну співпрацю між усіма учасниками освітнього процесу, що включає такі форми, як: спільні зустрічі та тренінги для батьків – з метою інформування батьків про ознаки булінгу та методи його попередження; колегіальні обговорення серед педагогів – з метою розробки єдиної стратегії реагування на випадки булінгу у навчальному закладі; залучення шкільних психологів – для проведення діагностичних та корекційних заходів з метою подолання наслідків булінгу.

З метою реалізації визначеної педагогічної умови – Підвищення професійної та цифрової компетентності педагогів та їх здатності щодо попередження і подолання булінгу серед учасників освітнього процесу – було розроблено навчальну програму «Запобігання і подолання булінгу серед школярів в цифровому освітньому середовищі» для підготовки педагогів до роботи щодо запобігання та подолання булінгу і кібербулінгу серед школярів, що спрямована на підвищення цифрової компетентності педагогів та їх здатності щодо попередження і подолання булінгу серед учасників освітнього процесу, формування асертивної поведінки учнів, їх умінь захищати власну гідність та гідність інших, володіти належними комунікативними навичками тощо. Орієнтовні теми занять: 1. Педагогічні умови запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі. 2. Готовність педагогів до запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі. 3. Важливість створення в учнівському колективі сприятливого морального і психологічного клімату з метою запобігання булінгу. 4. Зміст, форми, методи запобігання і подолання булінгу серед дітей підліткового віку в цифровому освітньому середовищі тощо. Кожна тема побудована за чіткою структурою: теоретична складова (ознайомлення, лекція), практична активність (семінари,

рольові ігри тощо), домашні завдання/самостійна робота. Цей підхід дозволить педагогам працювати ефективно, використовуючи сучасні методики запобігання булінгу й кібербулінгу.

З метою підвищення професійного саморозвитку класних керівників з проблеми запобігання булінгу серед підлітків також було розроблено програму семінару для класних керівників «Форми і методи запобігання булінгу серед підлітків».

Наведемо орієнтовну тематику занять. 1. Вступне заняття. Що таке «булінг», його причини і наслідки (лекція з елементами бесіди). 2. Підліткова агресія, її вплив на взаємодію підлітка з оточуючими людьми (лекція з елементами бесіди). 3. Можливі шляхи подолання підліткової агресії (круглий стіл з елементами практикуму). 4. Як налагодити емоційний контакт з дитиною підліткового віку (лекція з елементами практикуму). 5. Техніки подолання проблемної поведінки підлітка (міні-практикум). 6. Знайомство з методикою «Вивчення схильності до маніпулювання» (практичне заняття). 7. Здоровий спосіб життя – пріоритет формування здорової особистості (лекція із залученням спеціалістів). 8. Важливість самоосвіти у вихованні підлітка (ознайомлення з пізнавальними сайтами). 9. Безпека дитини підліткового віку в інтернеті (лекція з елементами практикуму). 10. Мотиви, які можуть призвести підлітка до суїциду (мозковий штурм). 11. Навчаємо підлітків вирішувати конфлікти мирним шляхом (практикум). 12. Підсумкове заняття. Взаємодія школи і сім'ї з проблеми запобігання булінгу (конференція).

Варто враховувати, що середній шкільний вік (11-15 років) – найактивніший перебудовний період усіх систем організму дитини. Зміни у психоемоційній сфері можуть призвести до грубості, жорстокості, агресивності. У цей час відбувається відносно усвідомлене та довільне становлення моральності підлітків у процесі спілкування. Саме тому для профілактики булінгу в підлітковому середовищі доцільно і необхідно підвищувати рівень комунікативної компетентності дітей, застосовувати різні техніки, спрямовані на корекцію комунікативної поведінки підлітків [18, с. 201].

Доцільно, щоб під час семінару для класних керівників відбувалася спільна розробка плану та змісту, добору форм і методів проведення позаурочної діяльності, зокрема виховних годин з дітьми підліткового віку та батьківських зборів для батьків школярів, а також визначалися форми і методи їх реалізації.

Для активізації класних керівників у зміст роботи з ними впроваджуються такі форми навчання, як бесіда-диспут, лекція-консультація, ділові ігри, бесіди за круглим столом, брифінги, індивідуальні очні і заочні (за допомогою інтернету) консультації. Для самостійного опрацювання рекомендується відповідна література. Завдяки таким формам роботи відбувається активізація особистісно орієнтованої взаємодії вчителів із дітьми, батьками, підкреслюється її важливість для успішного досягнення поставленої мети – запобігання булінгу серед підлітків.

2.4. Форми і методи запобігання і подолання булінгу серед дітей підліткового віку в цифровому освітньому середовищі

Профілактичну роботу класного керівника доцільно засновувати на ідеях та принципах педагогічної підтримки – спільної діяльності педагогів ЗЗСО, спрямованої на надання превентивної та оперативної допомоги дітям, вирішенні їх індивідуальних проблем, пов'язаних з фізичним та психічним здоров'ям, успішним просуванням у навчанні, ефективною діловою та міжособистісною комунікацією, життєвим самовизначенням тощо.

Основними принципами здійснення педагогічної підтримки Т. Дейніченко [11, с. 90] вважає такі: принцип «загальності»; принцип «суб'єктності і індивідуальності»; принцип «проблемності»; принцип «пріоритету захисту прав та інтересів дитини»; принцип «адресності й дозованості допомоги»; принцип «співпраці й угоди між дитиною та дорослим»; принцип «систематичності підтримки» (швидкість й ефективність реагування на проблеми дітей, прогнозування їх виникнення) тощо.

Принципами педагогічної діяльності, що сприяють запобіганню та подоланню булінгу, за В. Шахрай, є: принцип гуманізму; особистісно

орієнтованого підходу; культуро- та природовідповідності; утвердження цінності життя та безпеки особистості; забезпечення ефективної вчительсько-батьківської взаємодії; системності та неперервності у вихованні учнів тощо [23].

За даними наших досліджень, діяльність класного керівника, іншого педагога із запобігання та подолання булінгу серед підлітків має спрямовуватися на підвищення особистої та соціальної відповідальності дітей підліткового віку, встановлення позитивних, толерантно-конструктивних взаємин між ними, взаємної відповідальності кожного члена шкільного колективу.

Серед виховних заходів, спрямованих на запобігання та подолання булінгу, для дітей підліткового віку рекомендовано застосовувати спеціальні психологічні техніки, спрямовані на розвиток впевненості, управління гнівом, допомагальної поведінки, дискусії між учнями для формулювання правил поведінки один з одним, обговорення книг, фільмів, передач для розвитку емпатії (співпереживання) у взаєминах між учнями, створення дітьми тематичних медіапродуктів (оповідань, фото, фільмів тощо), програми «підтримки рівних», коли серед дітей створюються спеціальні команди на підтримку дитини, що зазнає знущань, психокорекційний тренінг розвитку вмінь перешкоджання конфліктів, який включає психокорекційні тести («Про повагу до себе», «Як жити серед людей», «Про жорстокість», «Про ризик», «Кожна людина неповторна» тощо). Вони сприяють поетапному саморозвитку особистості підлітка, формують взаємоповагу, сприяють налагодженню позитивного морально-психологічного клімату. Завдяки таким тестам школярі навчаються мистецтву володіти собою, приймати вірні рішення, звільнятися від страхів, агресивності, тривоги, невпевненості. Певні навички поведінки в різних життєвих ситуаціях відпрацьовувались в іграх («Хто я?», «Мої сильні і слабкі сторони», «Інтерв'ю» тощо), групових дискусіях «Несправедливість ранить сильніше, ніж зуби тварини», «Що таке підлість»), в моделюванні різноманітних життєвих ситуацій, різноманітних вправах.

Серед психокорекційних технік особливої уваги заслуговують ті, які мають на меті навчати учнів конструктивній соціальній комунікації та виховання життєстійкості, позитивної самооцінки.

Інструментарій спілкування є унікальною багат шаровою системою розв'язання проблем запобігання булінгу, формування гуманістичної позиції учнів. Гнучкість даного засобу полягає у можливості розставити акценти, побудувати логічні роздуми, активізувати розумову діяльність учасників, надати емоціям позитивності. Ці характеристики дії спілкування роблять їх ефективними у розвитку якостей, які унеможливають булінг: насамперед толерантності, а також формування толерантно-конструктивних взаємин, набуття стійких умінь і навичок миролюбної, неагресивної поведінки.

Спілкування в контексті розв'язуваної нами проблеми слід розуміти як процес взаємодії підлітків, ідеальною метою якого є прийняття одне одного як безумовної цінності, а прагматичними завданнями – обмін інформацією, почуттями, діями, зразками поведінки на основі взаємного інтересу і відчуття прихильності між учасниками. Тобто його можна розглядати і як фактор, який оптимізує виховний процес, і як метод, який дає змогу ефективно розв'язувати поставлені виховні завдання. Відповідно до цього визначення можемо означити певні функції спілкування, які воно виконує в реальній взаємодії підлітків – насамперед контактну, інформаційну, спонукальну, координаційну, соціально-перцептивну, презентативну, інтерактивну, афективну і коригувальну [7, с. 102].

У профілактиці булінгу ефективними будуть рефлексивні практики, серед яких можна виокремити такі:

1. Колективне обговорення морально-складних ситуацій (моральні дилеми, кейси). У процесі обговорення умовних або реальних конфліктних ситуацій учні вчаться виявляти причини агресивної поведінки, аналізувати наслідки для всіх учасників, визначати конструктивні способи реагування.

2. «Щоденники почуттів» або емоційні щоденники. Це індивідуальна практика письмової рефлексії, в якій учні регулярно фіксують свої емоції, переживання, думки щодо подій у шкільному житті. Аналіз таких записів

допомагає учням усвідомити власні внутрішні стани, розвинути навички самоспостереження і самоконтролю.

3. Методика «Я-повідомлень». Цей метод комунікації вчить учнів висловлювати свої почуття і потреби у спосіб, що не звинувачує інших. Наприклад: «Я засмучуюсь, коли мене перебивають, бо я відчуваю, що мене не чують». Метод сприяє ненасильницькому вирішенню конфліктів і зменшує ризики ескалації напруги в спілкуванні.

4. Години спілкування та тематичні кола довіри. Це регулярні групові зустрічі, під час яких учні можуть відкрито говорити про свої емоції, досвід, проблеми у безпечному та підтримувальному середовищі. Формат «круглого столу» або «кругу довіри» допомагає розвивати взаєморозуміння, згуртованість, вчить слухати одне одного без осуду та ієрархії.

5. Мовчазні практики рефлексії – наприклад, вправа «Коло мовчання», коли після напруженої ситуації клас мовчки сидить у колі, тримаючи в руках символічний предмет (камінь спокою, свічку, м'яку іграшку тощо), даючи кожному простір для внутрішнього осмислення без тиску. Після цього можна перейти до вербального обговорення – якщо учні готові.

6. Рефлексивні «зони безпеки» у класі. Облаштування куточків у класі, де учень може побути наодинці з емоціями, використовуючи, наприклад, картки почуттів, антистрес-матеріали або фрази для самозаспокоєння. Це дає змогу знизити рівень стресу без втручання вчителя або класу, що особливо важливо в емоційно вразливих ситуаціях.

Реалізація таких практик можлива лише за наявності довірливих стосунків у класі, де учні не бояться висловити свої почуття та погляди. Важливо, щоб педагог моделював відкриту, доброзичливу, чесну комунікацію.

Отже, справжні конструктивні взаємини між учнями-підлітками, які унеможливлюють існування булінгу між ними, неможливі без миролюбного спілкування, яке має такі характеристики: безумовну взаємоповагу всіх без винятку членів колективу (у даному випадку – шкільного) – повага до чужих думок, уміння слухати, уміння сприймати критику; визнання за всіма дітьми

права на власну точку зору та можливість її висловлювати; визнання кожним учнем за собою права мати свою думку і висловлювати її в конструктивній формі; спрямованість особистості на конструктивне розв'язання конфліктів, установка на визнання іншої людини як цінності; особистісна креативність, готовність сумніватися навіть у безумовно правильній своїй позиції; наявність умов для творчого діалогу і дискусій; розвиток уміння співпереживати іншому і ставати на його позицію; здатність зберігати межі свого «Я».

Розглянемо більш конкретно форми й методи з метою запобігання булінгу серед дітей підліткового віку у межах орієнтовної програми «Форми і методи запобігання булінгу серед підлітків у цифровому освітньому середовищі».

У програмі передбачено як традиційні форми і методи виховної роботи з підлітками (бесіди, повідомлення, домашні завдання тощо), так і форми й методи проблемно-пошукового характеру (рольові ігри й вправи, інсценування ситуацій, обговорення казок, морально-етичних оповідань, рефлексія, ігрові ситуації, тренінги, дискусії, ситуації морального вибору) тощо.

Для прикладу, на вступному занятті «Що таке «булінг»: причини і наслідки», яке проходить у формі лекції з елементами бесіди і практикуму, після того, як педагог ознайомить підлітків з теоретичним матеріалом про булінг і його наслідки, дітям пропонуються різноманітні вправи для активного закріплення інформації: а) вправа «Слова, що залишають слід» – учасники пишуть негативні фрази, які могли чути у школі. Потім обговорюється, які почуття це викликає; б) інтерактивна вправа «Міф чи правда?» – учасники відповідають на твердження про булінг, визначаючи, де правда, а де міф.

Розкриємо більш конкретно інтерактивну вправу «Міф чи правда?», яку можна використати на першому занятті про булінг.

Мета вправи: формування у підлітків чіткого розуміння, що таке булінг, його ознаки, причини і наслідки. Форма проведення: інтерактивна групова гра або командне змагання (можна в Google Forms або у класі з табличками «Міф» / «Правда»). Тривалість: 10–15 хвилин. Хід проведення: ведучий (вчитель, психолог) зачитує твердження одне за одним. Учасники мають вирішити: це міф

чи правда, і підняти відповідну картку (або зробити позначку в онлайн-формі). Після кожного твердження обговорюється правильна відповідь і коротке пояснення.

Приклади тверджень:

№	Твердження	Міф / Правда	Пояснення
1	Булінг – це лише фізичне насильство	Міф	Булінг буває й емоційним, словесним, кібербулінгом тощо
2	Той, кого цькують, завжди сам винен у цьому	Міф	Відповідальність завжди лежить на агресорові
3	Свідки булінгу теж можуть допомогти його зупинити	Правда	Позиція свідка має значення: підтримка жертви, звернення до дорослого
4	Якщо дитина мовчить – значить, усе нормально	Міф	Часто діти не говорять про булінг через страх або сором
5	Кібербулінг не такий небезпечний, як звичайний булінг	Міф	Вплив може бути не менш руйнівним, іноді навіть сильнішим
6	Усі діти можуть стати як жертвою, так і агресором	Правда	Ролі можуть змінюватися залежно від ситуації, атмосфери, досвіду

Після завершення вправи вчитель пропонує підліткам створити свої власні приклади тверджень – це допоможе краще закріпити одержані знання.

На занятті «Підліткова агресія та її вплив на спілкування» (форма: лекція з елементами бесіди) можна запропонувати такі інтерактивні вправи, як: складання «дерева агресії»: на корені – причини, на стовбурі – прояви, на гілках – наслідки; групова вправа «Словесний ланцюжок»: потрібно підібрати заміну агресивним фразам; робота з коміксами або мемами: аналіз агресивної комунікації тощо. Додаткове завдання: створіть власний антибулінговий мем або комікс.

Рекомендуємо класним керівникам у роботі з профілактики булінгу використовувати 3 групи методів: 1) методи, орієнтовані на конкретних підлітків – індивідуальна робота з дітьми, які є потенційними булерами (кривдниками) та дітьми, потенційними жертвами булінгу (страждальниками);

2) методи, орієнтовані на мікросоціум підлітків (групова робота); 3) методи, орієнтовані на сімейні взаємини (робота з батьками та батьками і дітьми). На наш погляд, з дітьми, які потерпають від булінгу, потрібно проводити психокорекційну роботу, спрямовану на підвищення особистісних ресурсів виходу із важкої ситуації, яка засновується на формуванні їх життєстійкості і стресостійкості; з дітьми, які є потенційними кривдниками, увага спрямовується на корекцію їхньої поведінки по відношенню до інших дітей; особлива увага в обох напрямках має стосуватися постійності такої роботи та контролю. Ці методи чудово поєднуються й взаємно доповнюють одне одного у профілактиці агресивної поведінки та розвитку емоційної грамотності.

Серед масових форм найбільш ефективними психотехніками у роботі по запобіганню булінгу серед підлітків є: проведення психологічних тренінгів, використання вправ і технік з поведінкової терапії, казкотерапії, арт-терапії, ігротерапії і психодрами, рольових ігор на зниження рівня агресивності й ворожості, розвиток комунікаційних навиків і ефективних способів реагування на конфліктну ситуацію (робота в мікрогрупах підлітків); індивідуальна робота з учнями, що позиціонують себе жертвами; індивідуальна робота з підлітками, які виявляють схильність до цькування однолітків; психологічне консультування учнів, батьків; різноманітні форми роботи з батьками, як індивідуальні, так і групові, з метою покращення психологічного клімату в сім'ях.

Наведемо приклади тренінгів і семінарів: а) тренінг «У світі емоцій» (мета: навчити підлітків розпізнавати власні емоції та емоції інших; форми і методи: вправи на розпізнавання емоцій за мімікою та тоном голосу; ігри на відтворення різних емоційних станів; обговорення, як емоції впливають на поведінку та взаємодію); б) семінар «Ми всі різні – ми всі рівні» (мета: формувати повагу до відмінностей між людьми; форми і методи: обговорення теми різноманітності (культурної, соціальної, фізичної); перегляд тематичних відео з їх подальшим обговоренням; створення «Книги добрих справ», де учні записують свої вчинки, спрямовані на допомогу іншим); інтерактивний тренінг

«У чужих черевиках» (мета: розвивати вміння ставити себе на місце іншої людини; форми й методи: гра-рольова вправа, під час якої учні грають ролі різних персонажів з різним життєвим досвідом; рефлексія: що відчували під час виконання ролі, які труднощі виникали); тренінг «Коло дружби» (мета: зміцнення дружніх відносин у колективі; форми і методи: вправи на побудову довіри (наприклад, «падіння назад», де один учень падає, а інші ловлять його); створення «Дерева дружби»: кожен учень пише побажання або приємні слова однокласникам на листочках, які прикріплюються до спільного дерева) та ін.

Така форма роботи, як спільна діяльність, є ефективним способом розвитку емпатії та толерантності. Завдяки колективним проєктам та іграм учні навчаються працювати у команді, враховувати думку інших та розвивати навички конструктивної взаємодії. Прикладами колективних форм роботи, які запобігають виникненню булінгу в підліткових колективах, є:

1. Впровадження колективних заходів, таких як: спільні проєкти та ігри; створення та підтримка спільних традицій і свят; колективні проєкти (для прикладу, «День без негативу»).

2. Інтернет-проєкти на платформах для співпраці (Google Classroom, Trello), в ході яких створюється онлайн-журнал класу про цінності дружби, поваги та взаємодопомоги; відбувається колективна підготовка презентацій та відеороликів на тему булінгу та шляхів його подолання; готуються віртуальні виставки малюнків та фотопроєктів на тему дружби та розуміння.

3. Віртуальні квести та симуляційні ігри: інтерактивні онлайн-квести вимагають командної роботи для досягнення спільної мети; симуляційні ігри на платформах Майнкрафт едюкейшн або Роблекс едюкейшн сприяють розв'язанню соціальних проблем, вчать підлітків взаємодіяти та долати конфлікти.

4. Онлайн-ігри на розвиток емпатії: використання спеціальних додатків та ігор, наприклад, Пеппі пелс або емоджікейшн, спрямовується на розвиток емоційного інтелекту [11].

5. Підтримка відкритої комунікації між учнями, між учнями і вчителем:

запровадження практики класних годин, де учні можуть вільно висловлювати свої думки та переживання, допомагає вчасно виявляти та вирішувати потенційні конфлікти.

6. Створення спеціальних просторів для релаксації, таких як «Кімната спокою» (в школі облаштовується спеціальне приміщення, де учні можуть відпочити та зняти емоційне напруження; це сприяє покращенню емоційного стану та зниженню рівня стресу у підлітків)

7. Психологічна підтримка. Організація групових та індивідуальних консультацій із психологами допоможе підліткам розуміти та контролювати свої емоції.

8. Контроль над інтернет-культурою. Вчителі та батьки повинні слідкувати за онлайн-активністю дітей, створюючи безпечний цифровий простір.

На наш погляд, такі форми роботи сприяють підвищенню рівня емпатії та емоційного інтелекту серед учнів; зниженню рівня конфліктності у колективі підлітків; сприяють формуванню атмосфери взаємної підтримки та розуміння, зменшенню випадків булінгу та агресивної поведінки. Позитивом є й те, що залучення інтернет-технологій для навчання та соціалізації розвиває цифрову грамотність у дітей підліткового віку.

Підсумовуючи, виокремимо форми й методи запобігання і подолання булінгу серед підлітків.

Форми й методи **запобігання** булінгу серед підлітків.

Форми роботи: інтерактивні заняття (тренінги, воркшопи), класні години на тему виховання доброзичливості та моральних цінностей, регулярні зустрічі з обговоренням етичних норм, толерантності, поваги до інших, психологічні гуртки чи клуби підтримки, інформаційні кампанії (плакати, відеоролики, флешмоби), рольові ігри, партиципативні форми (ініціативи самих підлітків) – учнівські ради, антибулінгові активи, амбасадори добра, використання цифрових платформ для просвітництва – EdEra, Prometheus, StopBullying.gov тощо.

Методи: метод проєктивних ситуацій, метод «зворотного зв'язку», метод позитивного підкріплення, ігрові методи (гра «Добра фраза», «Коло друзів», «Цеглинки довіри»), медіаосвітні методи (аналіз фільмів, відео, соцмереж щодо контенту з агресією і засобів протидії), метод соціальних історій, метод «Ромашка запитань» та ін.

Форми й методи **подолання** булінгу серед підлітків.

Форми роботи: індивідуальні консультації з психологом чи соціальним педагогом, медіація (учнівське чи доросле посередництво) – діалог між сторонами конфлікту за допомогою фасилітатора; групові корекційно-розвивальні заняття – відпрацювання навичок саморегуляції, конфлікт-менеджменту, стресостійкості; ресоціалізаційні програми для агресора – спрямовані на формування альтернативних моделей поведінки; спільні зустрічі з батьками – інформування про стан справ, розробка єдиного підходу до підтримки дитини; психологічна підтримка постраждалих у безпечному середовищі – групи підтримки, арт-терапія, телеграм-боти, гарячі лінії; проведення шкільних круглих столів з учнями та вчителями та ін.

Методи: метод ненасильницької комунікації (NVC); метод когнітивно-поведінкової терапії (КПТ), метод «Рольова рефлексія», метод позитивної дисципліни, метод кейс-аналізу, метод «Соціального перезавантаження» – переформування взаємин у класі через спільні позитивні події (екскурсії, квести, волонтерство), метод арт-терапії (малювання, метафоричні карти, колажі), метод «Коло безпеки» та ін.

В умовах війни боротьба з булінгом набуває особливого значення, адже підлітки – це майбутнє нації. Систематична робота над розвитком емпатії та толерантності через різноманітні тренінги, семінари та спільні проєкти із застосуванням інтернет-технологій є ефективним шляхом до формування позитивного морального і психологічного клімату в учнівському колективі.

Список використаних джерел

1. Асертивна поведінка вчителя як засіб забезпечення конструктивної взаємодії з учнями: посіб. Укл. Л. П. Вишинська та ін. Кременчук, 2018. 68 с.

2. Бех І. Д. Виховання особистості. Вибрані наукові праці: у 2 т. Т.1. Чернівці: Букрек, 2015. 840 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості. Вибрані наукові праці: у 2 т. Т.2. Чернівці: Букрек, 2015. 640 с.
4. Бех І.Д. Особистість у сьайві духовності: монографія. Київ-Чернівці: «Букрек», 2021. 275 с.
5. Бойчук О. І., Стадник М. М. Проблеми молодіжної агресії, булінгу та кібербулінгу у сучасному українському суспільстві. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 2022. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/37_2022/3.pdf
6. Виховання духовності особистості : навч.-метод. посіб. За заг. ред. М. Й. Боришевського. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 104 с.
7. Гончар Л.В. До проблеми професійної компетентності педагогів щодо запобігання і подолання булінгу серед підлітків у цифровому освітньому середовищі *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. Вип. 28. Кн. 1. 2024. С.95-102.
8. Гончар Л.В. Підвищення професійного саморозвитку класних керівників з проблеми запобігання булінгу серед підлітків. *Наукові інновації та передові технології (Серія «Педагогіка»)*. 2024. № 1(29). С.627-635.
9. Гончар Л.В. Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку: монографія. Київ : ТОВ «Задруга», 2017. 360 с.
10. Губарь О.М. Роль емоційної компетентності педагога у створенні безпечного освітнього середовища. *Психологія і педагогіка: зб. наук. праць*. 2020. №1(3). С. 18–24.
11. Дейніченко Т.І. Педагогічна підтримка в системі роботи вчителя. *Педагогіка та психологія* : зб. наук. праць. Х.: ОВС, 2002. Випуск 22. С. 88-92.
12. Канішевська Л., Шахрай В. Особливості виховання в школі і сім'ї в умовах цифровізації. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 4(9). С. 144-155.
13. Карамушка Л. М. Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни : навч.-метод. посібник. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 124 с.
14. Лісовська І.Є. Етична компетентність учителя як чинник формування позитивного клімату в класі. *Освітній дискурс*. 2022. №3(42). С. 33–39.
15. Павленко Л.А. Самореалізація творчого потенціалу вчителя в процесі формування національної еліти. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. Зб. наук. праць за ред. Л.Л. Товажнянського, О.Г. Романовського. Вип. 19(23). Харків: НТУ «ХП», 2008. 220 с.
16. Психологічні ресурси розвитку особистості в умовах невизначеності освітнього простору: зб. матеріалів наук. доповідей І Всеукраїнської наук.-практ. конференції (м. Київ, 23 жовтня 2024 року). Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2024. 264 с.
17. Професійний саморозвиток майбутнього фахівця: монографія / за ред. В.А. Ковальчук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 204 с.
18. Соціально-педагогічні засади профілактики насильства в сім'ї: наук.-метод. посібник / авт. кол. Л. В. Повалій (редактор), В. Г. Постовий, А. В. Барило та ін. Київ : Педагогічна думка, 2011. 232 с.
19. Sanders Ch. E., Phye G.D. Bullying: implications for the classroom. - California: Elsevier Academic Press, 2004. 257 p.
20. Salmivalli Ch. Bullying and the peer group: a review. *Aggression and violent behaviour*. 2010. 15. Pp. 112-120.
21. Rosenberg, Marshall B. Nonviolent Communication: A Language of Life. 2nd. Encinitas, CA : PuddleDancer Press, 2003. P. 220.

22. Шахрай В. Запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: визначення основних понять. *Вісник науки та освіти*. 2024. № 1(19). С. 1375-1387.
23. Шахрай В. Подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: критерії, показники, рівні виміру. *Scientific Collection «InterConf»*. 2024, (187), 114–118. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5323>
24. Цінність життя підлітка: світоглядні орієнтири: монографія. Ред. Шахрай В.М. Київ. 2019. 136 с.

РОЗДІЛ 3

ВЗАЄМОДІЯ ШКОЛИ І СІМ'Ї ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ І ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

3.1. Булінг і кібербулінг у шкільному середовищі та сім'ї

Важливим завданням сучасної загальноосвітньої школи є визнання існування проблеми булінгу та створення відповідного середовища в освітній установі для профілактики та боротьби з негативними соціально-педагогічними наслідками цього явища. Шкільний булінг вкрай небезпечний, адже припадає на час дорослішання, самоідентифікації, формування особистості, засвоєння моральних норм, вироблення стереотипів у стосунках з протилежною статтю, позиціювання себе у колективі.

У школі дорослі можуть ненавмисно або іншим чином брати участь в булінгу, провокувати або сприяти йому шляхом: приниження учня, який не встигає/досягає успіху в навчанні або вразливий в інших відносинах; негативних або саркастичних висловлювань з приводу зовнішності або походження учня; загрозливих жестів або виразів; привілейованого ставлення до певних учнів; образ учнів принизливими, а іноді навіть нецензурними словами.

Наукові праці D. Olweus, S. Limber, K. Breivik дають змогу визначити основні відносини між переслідувачем і жертвою. Вони доводять, що діти, які зазнали насильства (булінгу) в школі та дома, мають проблеми із навчанням, відчують тривогу, гнів, депресію, порушення контакту з дорослими, для них характерні стійкі поведінкові зрушення, адиктивна поведінка, порушення сну та інші негативні прояви в поведінці (жорстокість, бажання помсти) [37].

Аналіз зарубіжних досліджень вчених (N. Bauer, P. Lozano, F. Rivara) свідчать про те, що жертви й агресори, які зазнали булінгу, мають високий рівень нервово-психічних розладів, потребують втручання психологів, соціальних працівників, педагогів [33].

С. Агога, вивчаючи ситуацію насилля в школі, дійшов висновку, що булінг – дії, які можна спостерігати у взаєминах між молодими людьми у школі, та які є причиною появи почуття образи, виникнення стресу [32].

Вітчизняні дослідники В. Андреєнкова, В. Байдик, Т. Войцяк, О. Калашник [1] зосереджують особливу увагу на питаннях відповідальності вчинення домашнього насильства (булінгу), на особливостях спілкування з дітьми, які постраждали від жорстокого поводження. Автори у своїх дослідженнях описують права та обов'язки учасників освітнього процесу щодо протидії насильству та булінгу, висвітлюють нормативні документи, пропонують тренінгові програми для батьків та педагогів щодо протидії та реагування на випадки булінгу над дітьми.

Ця проблема стала предметом досліджень в галузі юридичних наук. Юристи В. Казміренко [9], А. Котляр [11], Р. Миронюк, М. Репан [18] зосереджують особливу увагу на тому, що у підлітків, які зазнають насильства вдома і цькування в освітньому процесі, з раннього віку виявляються психологічні проблеми, зокрема надчутливість до загроз і неконтрольована агресія. Можна визнати, що домашнє насильство та булінг мають спільні риси: влада та контроль над жертвою; намір нашкодити, тобто кривдник навмисно завдає емоційного або фізичного болю потерпілому; погроза подальшої агресії, тобто кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання.

А. Котляр [11] акцентує увагу на домашньому насильстві (булінгу) щодо дітей як на небезпечному явищі, що потребує контролю з боку освітніх закладів, співробітників ювенальної превенції, соціальних служб.

Ми цілком погоджуємося із дослідженнями Н. Корольчук, О. Косенкової, О. Чехленко [10], які піднімають питання захисту дітей від насильства та жорстокого поводження в сім'ях, що насильство щодо дітей – це правопорушення й злочин і для його запобігання і припинення існує правове поле. Вони пропонують план заходів, форми роботи, які можуть покращити загальну ситуацію в Україні щодо вирішення означеної проблеми.

Дослідження І. Сидорук акцентує увагу на тому, що булінгу сприяє наявність у класі визнаного «лідера» та відсутність контролю з боку вчителів за поведінкою учнів на перервах. Вчитель може потурати цькуванню через те, що не помічає чи не хоче помічати проблеми, має недостатній досвід чи низький рівень кваліфікації, недооцінює небезпеку булінгу [23].

Водночас, дослідження К. Максьюм [13] показали, що в інтернет-середовищі постійно надається інформація, яка формує у своїх користувачів (надзвичайно сприйнятливі до цього є діти) свідому і підсвідому установку на те, що насильство і агресія – це норма сучасного життя для наших школярів.

Як показують наші дослідження, постійний перегляд сцен насильства притупляє чутливість до агресії, зменшує значимість внутрішніх факторів, які її стримують, збільшує фактичні прояви агресивності в поведженні, формує неправильний образ соціальної реальності, що може стати основою подібних дій. У сучасних умовах багато вчених звертають увагу на негативний вплив інформації, яка є в мережевому середовищі, на дітей, які користуються цією мережею [5; 26; 27; 28].

Наслідки булінгу носять не лише особистісний, але й загальносуспільний характер. Діти, які здійснюють агресивну поведінку в школі щодо своїх однолітків та вчителів, схильні до злочинницької діяльності у дорослому житті. Також категорією ризику стають ті діти, з яких знущалися – часто їх накопичена образа виливається в агресивні злочинні дії [7; 12].

Вивчаючи проблему булінгу в школі, більшість вчених дійшли висновку, що найнебезпечнішим у цьому явищі є наслідки, які позначаються не лише на жертві, а й на учасниках цього процесу. Зокрема, у дітей, які стають об'єктами булінгу, це явище спричиняє низку психологічних проблем, а саме: депресію, низьку самооцінку, проблеми зі здоров'ям, низьку успішність, суїцидальні думки. Для таких дітей школа стає місцем постійних випробувань. Учні, з яких постійно знущаються, виявляють небажання ходити до школи, їх успішність знижується. Також вони можуть ставати замкнутими, надмірно тривожними, недовірливими.

Науковці також відзначають, що діти, які стають переслідувачами, більше, ніж їхні однолітки, схильні до участі в бійках, до крадіжок, вживання алкоголю і куріння, в них низькі оцінки зі шкільних предметів [11; 21].

Отже, булінг заважає дитині не тільки ефективно засвоювати навчальний матеріал, а й несе за собою негативні довготермінові психологічні наслідки.

Зауважимо, що учень, який піддається булінгу, може проявляти такі *ознаки і симптоми*: імітація фізичних нездужань, наприклад: біль в шлунку, головний біль; страх дороги в школу і зі школи; прохання привести в школу і забрати з школи; зміни в темпераменті або поведінці; ознаки страху або страждання – безсоння, відмова від їжі, плач, кошмари, заїкання, замкнутість або нетовариськість; пошкодження або відсутність особистих речей, одягу; прохання про гроші або крадіжка грошей; погіршення успішності в навчанні або втрата ентузіазму й інтересу до школи; невідомого походження синяки або порізи; небажання і відмова говорити про те, що його турбує; нанесення собі шкоди або спроби самогубства [5; 25; 28].

В окремих випадках ці ознаки і симптоми необов'язково вказують на те, що учень піддається булінгу. Проте, якщо ці ознаки спостерігаються комплексно або повторюються, необхідне подальше розслідування з метою визначення причин.

За результатами наших досліджень виявлено, що булінг присутній у 72 % закладів загальної середньої освіти. Серед досліджуваних виявлено, що 3,2 % школярів є яскраво вираженими булерами.

На основі теоретичного аналізу літературних джерел ми проаналізували чинники виникнення булінгу. Дослідники диференціюють *зовнішні і внутрішні чинники булінгу*. *Зовнішні причини*, що діють «на рівні соціуму загалом і групи зокрема» – це причини, пов'язані з життєвим циклом колективу, законами існування груп, культурою, моральними цінностями, розподілом статусів у колективі, відсутністю реально діючого правового механізму. Тобто ці причини не залежать від індивідуальності особистості.

Внутрішні причини, що діють «на рівні особистості» – це причини, які

зумовлені особливостями психіки, життєвого досвіду, світогляду, переконань окремого індивіда. Проте основну роль у виникненні булінгу відіграють внутрішні причини, тоді як зовнішні лише сприяють його розвитку.

Згідно аналізу типових характеристик суб'єктів булінгу (булерів, переслідувачів) виявилось, що типовим булером є особистість з високим рівнем агресивності – 95 %, імпульсивності – 90 %, лідерськими здібностями. У 70 % жертв булінгу занижена самооцінка, страх за себе, боязкість, невпевненість у собі, крайня нерішучість, довге переживання невдач, сумніви у своїх діях, пасивна роль у конфліктах.

Ми виділили чинники *середовища, які призводять до появи булінгу (цькування) в закладі освіти:*

- ігнорування проблеми на рівні закладу освіти. Іноді педагогічний персонал закладу освіти відмовляється визнавати випадки булінгу (цькування) в групі (класі) або закладі освіти в цілому, просто ігнорує це явище;

- відсутність цілісної системи щодо створення безпечного освітнього середовища: сприятливого соціально-психологічного клімату в закладі освіти; комплексних заходів щодо протидії насильству щодо дітей; впровадження відновного підходу та відновних практик в освітній процес закладу освіти; створення безпечних умов під час освітнього процесу;

- відсутність розроблених алгоритмів, механізмів, політик виявлення та реагування на ситуації насильства, булінгу в закладі освіти;

- низький рівень знань учасників освітнього процесу з питань протидії та запобігання насильству, булінгу. Низький рівень ідентифікації та самоідентифікації постраждалих від насильства, булінгу;

- пріоритетність у роботі з дітьми, які постраждали від насильства, булінгу. І, як наслідок, приділення недостатньої уваги роботі із дітьми-спостерігачами/свідками та кривдниками (кривдницями);

- використання статево-рольового підходу в освітньому процесі замість гендерного підходу;

- авторитарний стиль навчання. Іноді педагоги самі можуть бути

ініціаторами булінгу (цькування), коли учень розглядається як об'єкт педагогічного впливу, а не рівноправний партнер;

– виокремлення вчителем учня як позитивного або негативного прикладу для інших, що часто призводить до нездорового суперництва, яке у майбутньому переростає у булінг (цькування) цієї дитини.

Кібербулінг у цифровому середовищі та його вплив на поведінку школярів

В останні роки масштаби доступу до мобільного інтернету значно зросли. У зв'язку зі зростанням чисельності випадків небезпечної поведінки дітей, зокрема обумовлених впливом соціальних мереж в інтернеті, МОН України у своєму Листі № 1/9-128 від 10.03.2021 року «Щодо необхідності проведення додаткових профілактичних заходів в середовищі дітей та підвищення обізнаності батьків» надає рекомендації для проведення додаткових профілактичних заходів закладами освіти серед дітей та інформування батьків щодо компетентностей безпечної поведінки в цифровому середовищі. У листі йдеться про те, що інформаційно-комунікаційні технології є важливим інструментом у житті дітей під час здобуття освіти, соціалізації, самореалізації. Водночас, безконтрольне та безвідповідальне їх використання містить ризики для здоров'я, розвитку та благополуччя дітей [16].

Аналізуючи проблему булінгу серед школярів, варто зупинитися на кібербулінгу як одному із різновидів булінгу, що здійснюється із застосуванням цифрових технологій. Він може відбуватися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (месенджерах), ігрових платформах та мобільних телефонах. Це неодноразова поведінка, спрямована на залякування, провокування гніву чи приниження тих, проти кого він спрямований.

Отже, кібербулінг – це напади з метою нанесення психологічної шкоди, які здійснюються через електронну пошту, миттєві повідомлення, які розгортаються на веб-сайтах, блогах, чатах, в соціальних мережах; діють через текстові повідомлення або через зображення (фото, відео), за допомогою мобільного телефону [13].

Відмінності кібербулінгу від булінгу зумовлюються особливостями інтернет-середовища, у контексті нашого дослідження цифрового освітнього середовища: анонімністю, можливістю підмінити ідентичність, охоплювати велику аудиторію одночасно, (особливо дієво для поширення пліток, висвітлення особистої інформації або фотографій), здатністю психологічно тероризувати та тримати у напрузі жертву будь-де і будь-коли [4; 28].

Важливо зазначити, що кібербулінг вивчають зарубіжні та вітчизняні дослідники, зокрема: Л. Гончар, В. Гріга, О. Калашник, Л. Канішевська, Н. Когутяк, І. Лубенець, Р. Малиношевський, Т. Миронюк, Л. Найдьонова, Н. Пантелєєва, В. Шахрай, О. Хомич та інші.

Важливою, в контексті нашого дослідження, є позиція І. Лубенець, яка наголошує на тому, що кібербулінг, на відміну від інших видів насильства, є дуже небезпечним: він не має часових і географічних обмежень, жертва не може сховатися від цього виду цькування, кіберпереслідувач має цілодобовий, постійний доступ до жертви через сучасні технічні засоби (електронну пошту, мобільний зв'язок, профіль, соцмережі); масштабність і швидкість розповсюдження інформації образливого характеру та необмеженість аудиторії; захищеність переслідувача віртуальним світом, тобто його анонімність додає кіберхулігану впевненості в безкарності власних дій, а в жертви навпаки, породжує невпевненість, постійну тривожність і страх [12].

Важливою для нас є думка А. Adler, який доводять, що прямий кібербулінг відбувається, коли кібербулер спрямовує електронні повідомлення безпосередньо на жертву. Це охоплює використання миттєвих повідомлень, текстових чи мультимедійних повідомлень, або електронної пошти, призначених для прямого, негайного впливу на жертву [31].

Огляд зарубіжних досліджень з означеної проблеми показав, що вчені M. Campbel, P. Slee D. Batler, S. Kift вважають, що порівняно з традиційним булінгом, кібербулінг унікальний тим, що він охоплює необмежену аудиторію з підвищеним впливом у часі та просторі, зберігає слова та зображення в більш постійному стані та не має контролю [34].

Ми цілком погоджуємося із думкою J. Suler [38] стосовно того, що винуватці кібербулінгу не сприймають на особистісному рівні своїх мішеней, можуть не розуміти наслідків своїх дій, а тому применшують особисту відповідальність.

У наших дослідженнях ми дійшли висновку, що кібербулінг – це один із різновидів булінгу (цькування), що передбачає жорстокі дії з метою дошкулити, нашкодити, принизити людину з використанням сучасних електронних технологій: інтернету (електронної пошти, форумів, чатів, ICQ) та інших засобів електронної техніки – мобільних телефонів чи інших гаджетів.

Кібербулінг розподіляється за такими видами: *тролінг*, *хейтинг*, *флеймінг*, *кіберсталкінг*, *секстинг*.

Згідно наших опитувань, серед учнів старших класів впливу кібербулінгу зазнала значна кількість учнів: *тролінгу* (розміщення провокаційних повідомлень в мережі для привернення уваги, що спричиняє конфлікт) – 35 %; *хейтингу* (негативні коментарі та повідомлення, критика на адресу учнів, без обґрунтування своєї позиції) – 46 %; *флеймінгу* (спалах образ, публічний емоційний обмін репліками, в чатах і коментарях в соціальних мережах) – 27 %; *секстингу* (розсилка або публікація фото- і відеоматеріалів з оголеними і напівоголеними людьми. Секстинг стає все більш популярним серед підлітків) – 6 % дівчат [25].

Надзвичайно важливими є наслідки впливу кібербулінгу на психічне і фізичне здоров'я школярів: психологічно зламана особистість; замкненість у собі; відчуження від реального життя, від спілкування з однолітками, тривожність; страх, що батьки не зрозуміють, страх бути висміяним; почуття неповноцінності, суїцидальні наміри; негативне ставлення до навчання; агресія, бажання помсти.

Кібербулінг може проявлятися в різних формах:

– *Нападки, постійні виснажливі атаки* (наприклад, сотні повідомлень, постійні образливі коментарі на сторінці).

– *Самозванство* (ситуації, коли одна людина видає себе за іншу,

використовуючи пароль доступу до її акаунту в соціальних мережах, блозі, пошті, месенджерах тощо, а потім здійснює негативну комунікацію).

– *Насильство заради розваги* (хепі-слепінг), наприклад, коли хтось знімає на камеру насильство, що відбувається в реалі, для подальшого розповсюдження в Інтернет-мережі.

Форми прояву кібербулінгу бувають різного характеру: пропозиція проголосувати за чи проти когось в образливому опитуванні, провокування підлітків до самогубства чи понівечення себе (групи смерті типу «Синій кит»), створення підробних (фейкових) сторінок у соцмережах, викрадення даних для формування онлайн-клону, надсилання фотографій із відвертим зображенням, пропозиції до дітей надсилати їх особисті фотографії відвертого характеру та заклик до сексуальних розмов чи переписок за допомогою месенджерів тощо.

Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо, що існує потреба у висвітленні питань компетентності батьків щодо впливу кібербулінгу на поведінку дітей та надання рекомендацій щодо створення безпечної поведінки в цифровому середовищі.

3.2. Вплив батьків на залученість дітей до булінгу

Вплив батьків на залученість дітей до булінгу є суттєвим і може виявлятися як у сприянні, так і в запобіганні булінгу. Цей вплив розглядається через різні аспекти виховання, емоційного клімату в родині та батьківських моделей поведінки.

Відділом інституційного виховання з метою проведення емпіричного дослідження щодо батьківсько-дитячих взаємин було використано авторські анкети для підлітків та батьків: «Мої стосунки в сім'ї з батьками», для батьків: «Моніторинг фізичного і психічного насильства в сім'ї», «Виявлення загального добробуту стосунків та стосунків в сім'ї», «Заохочення та покарання в сім'ї», «Рівень обізнаності батьків про життя своєї дитини», «Спілкування батьків з дітьми».

Педагогічний експеримент проводився на базі закладів загальної середньої освіти м. Києва, м. Переяслава, Київської і Черкаської областей.

Варто зауважити, що відповіді підлітків вражають: більшу частину батьків цікавлять тільки оцінки; в сім'ї відсутній позитивний мікроклімат; дітям забороняють користуватися гаджетами, спілкуватися з друзями, мати свої власні думки й переконання; присутнє фізичне й психічне насильство; вживання батьками алкогольних напоїв, а як результат – конфлікти в сім'ї; діти не знаходять спільної мови з батьками.

Таблиця 1

Кількісні показники прояву насильства в сім'ї щодо підлітків

Інформаційні запитання	Відповіді учнів у відсотках
Чи звучали на Вашу адресу нецензурні слова з боку батьків? В якій формі Вас критикують батьки:	(72 %) всього Висміюють – 13 %; Принажують – 31 %; Знущаються – 12 %; Звинувачують – 16 %
Чи карали Вас фізично?	47 %
Чи використовували проти Вас тактику тиску?	(68 %) всього Примушували до прийняття рішень, з якими Ви не згодні – 19 %; Позбавляли фінансової підтримки – 14 %; Використовували шантаж – 7 %; Відбирали мобільний телефон та забороняли користуватися комп'ютером – 24 %; Забороняли спілкуватися з друзями – 4 %;
Чи були випадки використання батьками брехні і неправдивості щодо Вас?	12 %
Чи зловживають Ваші батьки алкогольним напоями або часто випивають?	16 %
Ви безпечно почуваєтесь дома з батьками, Вас влаштовують стосунки?	Не влаштовують – 23 %
Чи просили у Вас коли-небудь батьки вибачення за свою ганебну поведінку?	так – 3 % ні – 35 %

Підводячи підсумки відповідей підлітків (табл. 1) щодо стосунків у їхніх сім'ях, ми виокремили найбільш важливі питання, які потребують комплексного вирішення. Отже, ми можемо зробити висновки про те, що в сім'ях застосовується насильство щодо підлітків: нецензурні слова з боку батьків чули 72 % дітей; допускається фізичне насильство до 47 %

респондентів; тактика тиску з боку батьків використовувалася у такій формі: примушували до прийняття рішень, з якими діти не згодні – 19 %; позбавляли фінансової підтримки – 14 %; використовували шантаж – 7 %; відбирали мобільний телефон та забороняли користуватися комп'ютером – 24 %; забороняли спілкуватися з друзями – 4 %; випадки брехні і несправедливості – 12 %; батьки вживали алкогольні напої і конфліктували з підлітками – 16 %; не відчують себе безпечно 23 % підлітків; 35 % батьків не визнавали своєї провини перед дітьми і не вибачалися за свою ганебну поведінку.

Ми схарактеризували типи сімей, де здійснюється насильство (булінг) щодо підлітків:

1. Сім'ї з низьким рівнем психолого-педагогічної культури батьків, їх соціальних навичок. Батьки, які застосовують насильство при вирішенні конфліктів між собою, схильні використовувати його з метою підкорення і у ставленні до дітей. Жінки, які піддаються насильству від чоловіка, вірогідно частіше виявляють його до своїх дітей. Сім'ї з розмитими, невизначеними сімейними ролями і функціями, із двоїстим типом виховання, коли до дітей застосовуються непослідовні і суперечливі вимоги, мають високий ризик застосування насильства до дитини.

2. Сім'ї, які відрізняються конфліктними сімейними стосунками. У сім'ях, де дорослі часто сваряться, агресивно самоутверджуючись в присутності дитини, працює так звана «модель навчання». Діти засвоюють і надалі застосовують її в повсякденному житті. У такий спосіб одна модель поведінки може передаватися із покоління в покоління. У таких сім'ях практично відсутні взаємна підтримка і близькі стосунки. Діти із сімей, в яких практикується насильство, оцінюють насильницькі ситуації інакше, ніж інші діти. Наприклад, дитина, яка звикла до насильницької комунікації – наказового, підвищеного тону, оцінює його як нормальний.

Стабільні і безпечні сімейні стосунки знижують негативний вплив стресорів і збільшують частоту використання конструктивних, адекватних стратегій подолання труднощів. Нестабільні стосунки разом з іншими

стресорами можуть сприяти прояву насильства (булінгу).

Насильство над дитиною зустрічається на всіх соціальних рівнях суспільства, оскільки всі сім'ї певною мірою піддаються негативному впливу нестабільної економічної системи, пов'язаної із військовими діями в Україні. Проте у сім'ях, що живуть нижче межі бідності, це відбувається вдвічі частіше, ніж у сім'ях із кращим економічним становищем.

3. Проблемні стосунки батьків і дитини. Якщо між батьком і дитиною не формується прихильність, то зростає ризик насильства. Крім того, в старшому віці у дитини з'являються труднощі у формуванні самостійності та близьких стосунків, оскільки відсутні належні умови і зразки для надбання основних навичок спілкування з людьми, засвоєння діючих норм моралі, розвитку вміння вирішувати проблеми. Це підтверджується дослідженнями, що проводилися в сім'ях, де батьки вживають алкогольні напої. На дитину в таких сім'ях реагують скоріше негативно, ніж позитивно, батьки не зацікавлені в її всебічному розвитку, у них немає планів щодо її подальшого виховання, навчання.

4. Владні й авторитарні сім'ї. Виховання в умовах домінуючої гіперпротекції характеризується безумовним підпорядкуванням волі батьків, тому діти в таких сім'ях найчастіше замкнені, а школа служить каналом, де вони компенсують внутрішньо подавлені гнів і страх.

5. Сім'ї, де існує нерозвиненість батьківських навичок і почуттів. У батьків, які проявляють насильство, часто відсутні навички, які дозволяли б їм долати агресивну поведінку дитини. Вони не в змозі стримувати власну агресію і гнів, що виникають стосовно дитини, як правило, не розуміють її потреб, не здатні оцінити її уміння і здібності, в результаті чого ставлять до неї вимоги, які вона не може задовольнити. Батьки часто використовують авторитарний метод виховання, а покарання вважають як спосіб корекції поведінки дитини. Є категорія батьків, які переконані, що дитина існує для задоволення їхніх емоційних потреб, що вона повинна бути слухняною, чуйною, ласкавою, тямущою, не засмучувати, любити і радувати їх.

6. *Негативне ставлення батьків до навколишніх і неадекватні соціальні очікування у ставленні до дитини.* У цьому випадку батьки оцінюють поведінку дитини як сильний стресор, їх відрізняє невдоволення і негативне самовідчуття. Вони почувають себе нещасливими, невдоволеними своїм сімейним життям.

7. *Емоційна і фізична ізоляція сім'ї.* Ізоляція виявляється у відсутності соціальних контактів, формальної і неформальної підтримки. Дослідження показали, що у матерів, які застосовують насильство, велика ймовірність того, що в них немає нікого, кому вони могли б довіритися або до кого звернутися зі своїми проблемами. Дуже часто вони не мали надійного контакту зі своєю матір'ю, тому це позначилося на формуванні ролі матері. У них не було можливості залишити дитину на чиєсь піклування, щоб знайти час для себе. Вони часто не знали про можливості надання соціальної допомоги і практично неспроможні й безпомічні в пошуках підтримки.

8. *Становище жінки-матері у сім'ї.* Сучасна наука і наші спостереження стверджують, що неповнолітні діти жінок, які зазнають насильства, мають своєрідні особливості. Характер одержуваної емоційної підтримки впливає на психологічне благополуччя матері і, зрештою, – на її стосунки з дітьми. Покинута або невдоволена стосунками з чоловіком жінка з високим ступенем імовірності не зможе виявити ніжності і встановити близькість зі своєю дитиною. Також важливими для нас стали висновки психологів, що ревниві батьки можуть сприймати дитину як суперника, внаслідок чого вони схильні емоційно відкидати її і вступати в боротьбу за любов і прихильність матері, замість того, щоб підтримувати дитину і допомагати їй.

9. *Материнська депривація.* Слід враховувати висновки зарубіжних дослідників про те, що діти, виховані в умовах материнської депривації (в грудному віці не одержали достатньої любові, турботи, діти з несформованою прихильністю до батьків), пізніше схильні до більшого насильства, ніж діти, які виховуються в нормальних сім'ях.

Отже, неблагополучне сімейне оточення, прорахунки у вихованні, погіршення внутрішньосімейних стосунків, зокрема, жорстоке поводження з дітьми, призводить до збільшення підлітків, чия поведінка виходить за межі моральних і правових норм, і в подальшому впливає на психофізичний стан зростаючої особистості.

Попри це, важливо підкреслити, що існують так звані віддалені наслідки застосування насильства (булінгу) щодо дітей, які нагадують про себе упродовж всього життя, а саме: порушення фізичного і психічного розвитку, соматичні захворювання, особистісні та емоційні порушення, соціальна невлаштованість. До віддалених наслідків вчинення булінгу у ставленні до дітей у сім'ї слід віднести: головний біль; інвалідність; розлади харчування та сну; депресія та високий рівень тривожності; фобії та панічні розлади; відчуття сорому та провини; низька самооцінка; різноманітні психосоматичні захворювання; вживання алкоголю та інших психоактивних речовин; небезпечна сексуальна поведінка.

Важливу роль у вирішенні проблеми запобігання і подолання булінгу серед школярів відіграють *батьківські стилі виховання* зростаючої особистості:

1. *Авторитарний стиль (жорсткий контроль, низька емоційна підтримка)*. Він асоціюється з підвищеним ризиком того, що дитина стане агресором. Діти можуть копіювати жорстоку чи контролюючу поведінку батьків.

2. *Ліберальний, потуральний стиль (мало контролю, багато свободи)*. Такий стиль призводить до ігнорування існуючих норм поведінки. Діти в таких сім'ях можуть стати як булерами, так і жертвами, бо не мають чітких соціальних меж.

3. *Неглект (ігнорування потреб дитини)*. Пов'язаний із зниженням самооцінки дитини, що підвищує ризик стати жертвою булінгу.

4. *Авторитетний стиль (баланс контролю та підтримки)*. Найменше пов'язаний із булінгом. Діти таких батьків мають зразкові соціальні навички, рідше беруть участь у булінгу.

У дослідженні проблеми ми виявили ключові напрямки, в яких батьки можуть впливати на участь дитини в булінгу – як агресора, жертви чи спостерігача:

1. *Емоційний клімат у сім'ї.* Агресивна атмосфера вдома (сварки, насильство) часто формує в дитині уявлення, що агресія – нормальний спосіб вирішення конфліктів. Недостатній емоційний контакт або ігнорування емоційних потреб дитини можуть призводити до пошуку уваги через агресивну поведінку.

2. *Моделювання поведінки.* Діти вчаться на прикладі батьків. Якщо батьки висміюють інших, толерують приниження, самі практикують насильство або знущання – це підвищує шанси, що дитина повторюватиме такі моделі в школі.

3. *Комунікація і спостереження.* Батьки, які регулярно спілкуються з дитиною, цікавляться її шкільним життям, комунікацією з друзями і вміють розпізнавати ознаки булінгу, мають змогу вчасно втрутитися. Відсутність діалогу може означати, що батьки не знають, що дитина є жертвою або агресором.

4. *Цінності і норми, які передаються дитині.* Батьки, які акцентують увагу на повазі, емпатії, рівності, формують у дитини стійкі антибулінгові переконання. Якщо ж у родині культивуються перевага, статус, домінування, це може закласти основу для булінгової поведінки.

Важливо зазначити, що батьки відіграють ключову роль у формуванні схильності дитини до участі в булінгу. Ефективне батьківство – це емоційна підтримка, послідовна дисципліна, активне спілкування та моделювання позитивних соціальних норм. Саме такі умови створюють передумови для зниження рівня булінгу серед дітей.

Отже, у роботі із сім'ями, де батьки використовують насильницькі методи виховання щодо підлітків, важливо змістити акценти на таких питаннях: здійснення постійного моніторингу сімей, де відбувається жорстоке поводження з дітьми; підвищення рівня обізнаності батьків про насильство та його наслідки щодо дітей; усвідомлення відповідальності батьків за виховання

дітей в сім'ї; підвищення рівня правової культури, знання законодавчих норм; удосконалення вміння ефективної комунікації батьків і підлітків; визначення цілей, які передбачатиме стратегія організації ефективного партнерства з сім'єю конкретного закладу освіти; формування ненасильницької моделі поведінки та вирішення конфліктів мирним шляхом; залучення до роботи з батьками соціальних педагогів, психологів, соціальні служби, працівників ювенальної превенції щодо запобігання і подолання насильства серед підлітків.

За результатами досліджуваної проблеми встановлено, що серед причин виникнення насильства (булінгу) по відношенню до підлітків в сім'ї можна виділити такі: низький соціальний статус батьків (малий дохід, відсутність постійного житла; вживання алкогольних напоїв або наркотичних речовин батьками або одним з батьків; особистісні якості батьків (агресивність, авторитарність, егоїзм); відсутність у батьків позитивного прикладу поводження з дітьми (замкненість, відсутність спілкування з іншими сім'ями); невміння виховувати дітей (відсутність елементарних педагогічних знань щодо розвитку дитини); незнання своїх прав та обов'язків щодо дітей, прав та потреб дітей (сприйняття дітей як особистої власності, ігнорування їх потреб); відсутність почуття відповідальності за подальшу долю дитини; невміння долати конфлікти, сімейні та життєві кризи; відсутність самореалізації (низький рівень задоволення особистого статусу в суспільстві); недостатня соціалізація батьків (низький рівень культури спілкування, низький рівень комунікабельності, незнання морально-етичних норм); нерозуміння цінності дитини як особистості; невідповідність вимог і очікувань батьків можливостям і потребам дітей; непослідовність у взаєминах дорослих і дітей; неузгодженість змісту, цілей і засобів виховання між батьками.

Таким чином, вплив батьків на залученість дітей до булінгу є суттєвим і може виявлятися як у сприянні, так і в запобіганні булінгу. Цей вплив виявляється через різні аспекти виховання, емоційного клімату в родині та батьківських моделей поведінки.

3.3. Поглиблення співпраці закладу освіти і сім'ї з проблеми запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі

Вирішальна роль в освітньому закладі у боротьбі з булінгом належить всьому педагогічному колективу. Впоратись з цією проблемою можна тільки за тісної співпраці керівництва школи, учителів, класних керівників, батьків, психолога та соціального педагога.

Організація роботи педагогічного колективу з батьками щодо попередження і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі вимагає від освітнього закладу зусиль, які спрямовані на такі вектори:

- визначення цілей, які передбачатимуть стратегію організації ефективного партнерства з сім'єю конкретного навчального закладу;
- залучення батьків як безпосередніх учасників освітнього і виховного процесу до вирішення проблеми із запобігання і подолання булінгу в умовах російсько-української війни;
- оновлення змісту, форм і методів роботи з сім'єю з попередження і подолання конфліктних ситуацій між батьками та дітьми;
- належного методичного забезпечення роботи з батьками із зазначеної тематики;
- розв'язання питання щодо соціального захисту школярів, які стали стороною булінгу (цькування), з'ясування причин, які призвели до випадку булінгу (цькування), та вжиття заходів для усунення таких причин;
- сприяння організації та проведенню інформаційно-освітніх заходів у закладах освіти у взаємодії з батьками з метою захисту прав і свобод, формування в дітей ціннісних життєвих навичок та моделей поведінки, протидії булінгу (цькуванню);
- забезпечення створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від булінгу (цькування).

Необхідною є така підготовка педагогів до роботи з сім'єю, яка має на меті: вивчення мікросоціуму та умов сімейного виховання, виховного потенціалу сім'ї, характеру і типу взаємостосунків між батьками та дітьми,

педагогічної культури батьків, сприятливих і несприятливих особливостей впливу сім'ї на дитину, готовності батьків до співпраці із закладом освіти, форм і методів роботи з батьками.

Ми акцентуємо увагу на тому, що партнерство освітнього закладу і сім'ї має на меті не тільки дати відповідні знання батькам, навчити практично їх застосовувати у вихованні дітей, а й сприяти оптимізації процесу становлення творчої особистості дитини і розкриття її можливостей, гармонійного розвитку, попередження небезпек, насамперед булінгу і кібербулінгу.

Для експериментального впровадження у практику роботи ЗЗСО упорядковано й обґрунтовано технологію взаємодії школи і сім'ї із запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі:

– *формування обізнаності й переконань* (рефлексивно-експліцитний метод І. Беха), який спрямований на позитивний поведінковий досвід учнів; формування прагнень і переконань (нарративний метод – опис прожитих ситуацій, використання притч, створення відео-роликів на основі художніх творів, в яких піднімається тема булінгу й насильства, моральних цінностей);

– *метод особистісної репрезентації* (за І. Бехом) (метод виховуючих ситуацій, створення веб-плакатів, веб-малюнків, обговорення відеоматеріалів із зазначеної проблеми, що розміщені в інтернеті);

– *формування досвіду бажаної поведінки* – метод соціальних проб (безпечна комунікація в віртуальному просторі, формування культури використання інтернету у повсякденному житті батьків і учнів);

– *метод критичного мислення*: розпізнавати і розвінчувати стереотипи у соціальному оточенні, у тому числі цифровому середовищі; аналізувати власні стереотипи, переконання і уявлення, які підтримують булінг; аналізувати вплив однолітків і засобів масової інформації щодо булінгу; оцінювати насильницькі і ненасильницькі рішення, які транслуються через засоби масової інформації; допомагати зменшувати упередження і збільшувати толерантність щодо відмінностей, які існують між людьми.

Стратегії співпраці закладу освіти і сім'ї щодо проблеми запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі базувалися на таких векторах:

– *Інформування* – педагогам і батькам необхідно допомагати опановувати знання щодо ефективних підходів до виховання дітей і можливостей співпраці закладу освіти і сім'ї у запобіганні і подоланні булінгу в цифровому освітньому середовищі;

– *Знання* – педагоги й батьки повинні мати повну інформацію про досягнення педагогічної науки і практики щодо запобігання булінгу;

– *Компетентність* – заклад освіти має сприяти набуттю батьками необхідних психолого-педагогічних якостей, які могли би бути підґрунтям усвідомленого виконання батьківських обов'язків у питаннях подолання булінгу, джерелом сили і впевненості у вихованні дітей;

– *Відповідальність* – слід розвивати свідомість і стимулювати активність батьків чи родин учнів у напрямі вирішення існуючих виховних проблем на основі об'єднання учнівських, педагогічних колективів і батьківської громадськості щодо подолання булінгу; допомагати, планувати, координувати і реалізувати дії щодо вирішення зазначеної проблеми;

– *Участь* – участь батьків у сучасних прийомах соціального менеджменту для вирішення невідкладних проблем подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі;

– *Партнерство* – співпраця педагогічних колективів (у тому числі психологів, соціальних педагогів), батьків, психіатрів, соціальних служб, працівників служби ювенальної превенції, волонтерів із подолання булінгу у цифровому освітньому середовищі.

Ми зосереджуємо увагу педагогічного колективу і батьків на тому, що психологічні наслідки кібербулінгу серед дітей дуже серйозні. До них слід віднести: зниження самооцінки школярів; втрата впевненості у собі; психічні розлади; психоемоційна нестабільність; постійне відчуття тривоги, страху,

розвиток депресії, страх відвідувати заклад освіти і як наслідок – думки про суїцид.

Доведено, що існує зв'язок між цькуванням у мережі та низькою самооцінкою, сімейними проблемами, зниженням успішності, насильством у школі та різними видами злочинної поведінки, причому проблеми мають не лише підлітки-жертви, а й підлітки-агресори. Більше 60 % учнів, які зазнали кібербулінгу, повідомили, що це негативне явище сильно вплинуло на їхню здатність вчитися і відчувати себе в безпеці в школі. Учні середніх і старших класів, які зазнавали шкільних або онлайн-знущань, значно частіше повідомляли про суїцидальні думки, наміри.

З огляду на сказане, надзвичайно важливим є формування компетентності дітей і батьків щодо відповідального використання мережі «Інтернет», що включає: розуміння того, як цифрові технології можуть підтримувати спілкування, творчість та інновації, обізнаність щодо їхніх можливостей, обмежень, впливів та ризиків; розуміння загальних принципів, механізмів та логіки цифрових технологій; знання базових функцій та використання різних пристроїв, програмного забезпечення; знання правових та етичних принципів, пов'язаних із використанням цифрових технологій; обізнаність щодо суспільної культури нетерпимого ставлення до порушення прав, свобод, безпеки дитини в цифровому середовищі; вивчення правил інформаційної гігієни, щоб запобігти впливу подібних ризиків та потраплянню дітей в небезпечні ситуації.

Через складність та стрімкість розвитку цифрових технологій багато батьків не відчують себе впевненими й компетентними для того, щоб контролювати дітей, які є досить обізнаними у сучасній техніці. Водночас, батьки відчують занепокоєння у зв'язку з такими факторами, як «час знаходження їхніх дітей перед екраном гаджетів або комп'ютера», такого негативного явища, як «інтернет-залежність» та «небезпека спілкування з незнайомцями». Батьки, не володіючи достатніми знаннями щодо цифрових технологій, здебільшого обмежують своїх дітей у користуванні гаджетами. Це призводить до сімейних конфліктів, непорозумінь.

Батьки повинні знати, що кібербулінг небезпечний, тому що:

- надсилаються неприємні за змістом, образливі або погрозливі повідомлення, фотографії, листи, відеозаписи;
- агресія поширюється в віртуальному середовищі, де немає дорослих, які б могли це контролювати, завадити, надати якусь пораду;
- невідомо, хто стоїть за терором – знайомі, однолітки, однокласники або стороння людина;
- інформація дуже швидко поширюється, залучаючи все більше і більше інших людей.

Відповідно до результатів проведеного нами опитування, можна констатувати:

- не всі батьки ознайомлені з таким явищем, як кібербулінг (особливо це стосується сімей, які проживають у сільській місцевості): знають – 35 %, чули – 21 %, не цікавилися цією проблемою – 16 %;
- про цифрове середовище знають 67 % батьків;
- на запитання, чи ознайомлені батьки з ознаками кібербулінгу, відповіли: не знають – 57 %, знають – 14 %;
- як впливає кібербулінг на стосунки серед учнів знають – 24 % батьків, не знають – 37 %;
- чи піддавалися їх діти кібербулінгу у цифровому середовищі обізнані – 13 %; 75 % – не знають взагалі, діти такою інформацією з батьками не ділилися;
- як діяти у випадках, коли дитина піддається кібербулінгу з боку однолітків – 35 % зазначили, що будуть радитися із класним керівником, 12 % – не знали, що робити, 14 % відповіли, що треба поінформувати співробітників ювенальної превенції;
- на запитання опитувальника щодо закону України, який захищає дітей від цькування й від кібербулінгу, лише 16 % відсотків батьків відповіли, що ознайомлені з таким документом, а 28 % зазначили, що чули, але не цікавилися його змістом.

Таким чином, батькам дуже важливо говорити з дитиною про безпеку в інтернеті та допомагати розвивати критичне мислення, вчити робити аргументований вибір та нести відповідальність за його результати. Проста заборона використання гаджетів може призвести до втрати довіри дитини до дорослого та приховування нею своїх захоплень. Найперше варто формувати культуру використання інтернету в повсякденному житті; будувати відкриті та довірливі стосунки з дитиною щодо використання технологій: підтримувати спілкування, давати поради. Дитина має знати, що дорослий поруч і готовий допомогти.

Необхідно відзначити, що освітній простір істотно впливає на становлення та розвиток особистості учня. Створення безпечних умов у школі сприяє тому, що учні почуваються значущими та визнаними своїми однолітками і дорослими. Успішний розвиток особистості підлітка, його інтелектуальне та духовно-моральне становлення має здійснюватися у тісній взаємодії батьків учнів із вчителями.

Сучасні форми роботи, які доцільно використовувати для вирішення означеної проблеми:

– *зі школярами*: підготовка плакату «Обережно булінг» або «Намалюй свою злість» (арттерапія) (проводиться разом з батьками); притчі: «Про цвяхи», «Два вовки»; вправа «Робота з агресією»; скринька ідей «Добро поряд»; гра «Віддати наказ» (гра проводиться разом з батьками); квест «Життя без кібербулінгу»; створення шкільного чату/бота «Допомога - STOP БУЛІНГ»; рольова гра «Що я знаю про кібербулінг»; квести «Подорож у часі»; конкурс есе «Ми у майбутньому»; буклети, постери, брошури, скрапбукінги, фотоколажі, благодійні ярмарки;

– *у роботі з педагогами*: тренінг «Як відрізнити булінг від конфлікту», сторінки в соціальних мережах, блоги, створення групи у Viber «Рада школи» і забезпечення її оперативного модерування, онлайн-засідання піклувальної (опікунської) ради ЗЗСО «Попередження кібербулінгу у цифровому освітньому середовищі», семінари, круглий стіл «Методичний інструментарій

попередження і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі», вебінар: «Булінг і кібербулінг – загроза для дітей: допомога і захист»;

– у роботі з батьками: інтерактивна вистава «Як захиститись у цифровому середовищі», притчі, рольова гра, квести, акції толерантності, буклети для батьків «Булінг в сім'ї – правова відповідальність», «Підвищуємо власну цифрову грамотність», благодійні ярмарки, Web-квести, інтерактивний семінар, тематичні ігри на Facebook, психологічна гра «Кібербулінг: що робити?», флешмоби «Булінг у цифровому середовищі – як захиститись»; бесіди з батьками: «Конфлікти з дітьми: причини, вирішення», «Булінг та кібербулінг – сучасна загроза», інтерактивне заняття «Булінг серед дітей», мозковий штурм (інтерактивне заняття) для батьків «Я керую своєю поведінкою».

Отже, співпраця закладу освіти і сім'ї у запобіганні та подоланні булінгу в цифровому освітньому середовищі має ключове значення. Така взаємодія – це не просто формальність, а необхідна умова для формування безпечного, підтримувального і здорового середовища для дітей, а саме:

1. *Комплексний підхід до проблеми* (освітній заклад бачить дитину в соціальному середовищі однолітків, а родина – в емоційному та поза межами навчального простору). Педагоги, залучаючи батьків до процесу попередження і подолання булінгу (діагностики і ефективних форм і методів роботи), вирішують спільну справу.

2. *Швидке виявлення насильства (булінгу) і відповідна реакція*. Батьки можуть помітити зміни в поведінці дитини раніше, ніж педагоги. Вчителі можуть ідентифікувати ознаки цькування в онлайн-комунікації або навчальній платформі.

3. *Психоемоційна підтримка*. Спільна робота допомагає створити навколо дитини атмосферу підтримки і довіри.

4. *Цифрова грамотність усіх учасників освітнього процесу*. Освіта батьків, учнів і педагогів щодо безпеки в інтернеті, розпізнавання кібербулінгу, захисту персональних даних. Створення освітніх курсів, тренінгів, семінарів.

5. *Регулярна комунікація між родинами і школою.* Впровадження платформ (наприклад, Google Classroom, Microsoft Teams) не лише для навчання, а й зворотного зв'язку. Проведення різних форм роботи з батьками, які акцентують увагу на безпеці у цифровому середовищі.

6. *Створення єдиної політики реагування.* Розробка чітких протоколів: що робити при виявленні булінгу. Включення батьків до обговорення цих правил.

7. *Залучення фахівців.* Психологи, соціальні педагоги, працівники відділів ювенальної превенції повинні працювати як місток між родиною та школою.

8. *Підтримка культури доброзичливості.* Спільні освітньо-виховні заходи (онлайн і офлайн), що формують емпатію, повагу, інклюзивність.

Відтак, співпраця закладу освіти та сім'ї – стратегічна необхідність у подоланні булінгу, особливо в цифровому освітньому середовищі. Вона дозволяє не лише реагувати на проблеми, але й виховувати цифрово-грамотних, емоційно-зрілих і соціально-відповідальних зростаючих особистостей.

Список використаних джерел

1. Андрєєнкова В., Байдик В., Войцях Т., Калашник О. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти: навч.-метод. посібник. Київ: ФОП «Нічога С.О». 2020. 196 с.
2. Вознюк А. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство: актуальні питання теорії та практики. *Форум права*. 2019. № 55(2). С. 6-14.
3. Гіденко Є. Кібербулінг: насильство в соціальній мережі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2021 № 50. С. 26–29.
4. Гончар Л. Виховні проблеми сучасної української сім'ї. *Виклики та перспективи формування зростаючої особистості у повоєнній реальності: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції* (Київ – Біла Церква, 26 травня 2023 р.). Біла Церква : КНЗ КОР «КОПОПК», 2023. С.28-32.
5. Гончар Л. До проблеми запобігання і подолання булінгу серед підлітків. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах*. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції Ін-ту проблем виховання НАПН України (Київ, 23 листопада 2023 року). Івано-Франківськ: НАІР. 2023. С. 56-59.
6. Гордієнко Б. Насильство як складова жорстокого поводження з дітьми. *Український психолого педагогічний науковий збірник*. 2018. № 13. С. 18-21.
7. Єфремова Г. Профілактика насильства в сім'ї та профілактика дитячої жорстокості в освітньому середовищі. *Виховна робота в школі*. 2018. № 6. С. 11-24; № 7. С. 2-18; № 8. С. 2-22.
8. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 5. Ст. 35.

9. Казміренко В. Вияви домашнього насилля над дітьми. *Юридична психологія*. 2017. № 1. С. 79-92.
10. Корольчук Н., Косенкова О. Чехленко О. Захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики. Київ : Нац. акад. внутр. Справ. 2021. 40 с.
11. Котляр А. Домашнє насильство: ключ без права передачі. *Дзеркало тижня*. 2018. 10 листоп. С. 12.
12. Лубенець І. Кібернасильство (кібербулінг) серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2016. № 3. С. 178-182.
13. Максьом К. Особливості булінг-структури в підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ, 2019. Т. І. Вип. 54. С. 312-318.
14. Малиношевський Р. Освітні та виховні втрати: проблеми виховання воєнного часу. *Зростаюча особистість у смислоціннісних образах* : матеріали міжнар. наук-практ. конф., (м. Київ, 23 листопада 2023 р.). Київ, 2023. С. 159-164.
15. Міністерство освіти і науки України. Інформаційні матеріали про питання організації у закладах освіти виховної роботи щодо безпеки й благополуччя дитини. *Надзвичайна ситуація Плюс*. 2018. № 11. С. 60-63.
16. Міністерство освіти і науки України. Лист № 1/9-128 від 10.03.2021 року «Щодо необхідності проведення додаткових профілактичних заходів в середовищі дітей та підвищення обізнаності батьків» <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-neobhidnosti-provedennya-dodatkovih-profilaktichnih-zahodiv-v-seredovishi-ditej-ta-pidvishennya-obiznanosti-batkiv>
17. Мозгова Г., Помиткіна Л. Кібербулінг як девіантна форма поведінки особистості в інтернет-просторі. *Перспективи та інновації науки*. 2021. № 3(3). С. 269-278.
18. Миронюк Р., Репан М. Домашнє насильство та булінг: особливості кваліфікації та ефективність відповідальності *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. №4. С. 187-191.
19. Миронюк Т., Запорожець А. Кібербулінг в Україні – соціально небезпечне явище чи злочин: визначення та протидія. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2(16). С. 275–284.
20. Найдьонова Л. А. Кібербулінг у підлітковому рейтингу інтернетнебезпек. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2018. Вип. 1. С. 141–159.
21. Пихтіна Н., Пихтін Н., Федорченко Т. Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти. Навч. посібник. Київ. «КНТ». 2018. 376 с.
22. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Метод. посібник / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Київ. ТОВ «Агентство «Україна». 2019. 132 с.
23. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки*. 2015. № 1 (302) : Серія «Педагогічні науки». С. 169 – 173.
24. Україна. Закон. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) [Текст] : від 18 груд. 2018 р. № 2657 / Україна. Закон // Голос України. 2019. 18 січ. С. 16 ; Урядовий кур'єр. 2019. 22 січ. С. 21; Офіційний вісник України. 2019. № 8. С. 9-12.
25. Федорченко Т. Запобігання булінгу серед школярів у закладах загальної середньої освіти як педагогічна проблема. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*. Вип. 27. Кн. 2. 2023. С. 253-267.
26. Федорченко Т. Вплив цифрового середовища на прояви кібербулінгу серед школярів. *Наука, освіта, технології та суспільство в ХХІ столітті: наукові ідеї та механізми реалізації: збірник тез доповідей міжн. наук.-практ. конференції (м. Ізмаїл, 2 квітня 2024): Ізмаїл: «ЦФЕНД»*. 2024. С. 40-42.

27. Шахрай В. Запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі: критерії, показники, рівні виміру. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції Ін-ту проблем виховання НАПН України* (Київ, 23 листопада 2023 року). Івано-Франківськ: НАІР. 2023. С.277-282.
28. Шахрай В. Запобігання і подолання булінгу як наукова та соціально-виховна проблема. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 5(33). С.1320-1333.
29. Шахрай В. Запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі: стан і способи вдосконалення. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*. Вип. 28. Кн. 2. 2024. С. 245-259.
30. UNICEF. Кібербулінг – що це та як це зупинити? URL: <https://www.unicef.org/ukraine/cyberbullying> (дата звернення: 1.02.2024).
31. Adler A. Problems children. *Individ. Psychology*. 1988. V. 44, № 4.
32. Arora C., Defining bullying: Towards a clearer general understanding and more effective intervention strategies. *School Psychology International*. 1996. Vol. 17(4). P. 317–329.
33. Bauer, N. Lozano, P., Rivara, F. The effectiveness of the Olweus Bullying Prevention Program in public middle schools: A controlled trial. *Journal of Adolescent Health*. 2007. Vol. 40(3). P. 266–274.
34. Campbel M, Slee P., Spears B., Butler Kift, D. Do cyberbullying suffer too? Cyberbullying perceptions of the harm they cause others and to their own mental health. *Sch Psychol Int*, 34 (6), 613-629.
35. Gerbaka, Fares BouMitri, Carla. The role of pediatricians in bullying prevention and in addressing emergent and increasing forms of violence against children. *Ending the Torment: Tackling Bullying from the Schoolyard to Cyberspace*, 2016. UN, P. 56.
36. Merrell K., Gimpel G. *Social Skills of Children and Adolescents: Conceptualization, Assessment, Treatment*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 1998. 216 p.
37. Olweus D., Limber S., Breivik K. Addressing specific forms of bullying: A. large-scale evaluation of the Olweus bullying prevention program. *International Journal of Bullying Prevention*. 2019. Vol. 1(1). P. 70–84.
38. Suler J. The online disinhibition effect. *Cyberpsychol Behav*, 2004, 7 (3), 321-326.

РОЗДІЛ 4

ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ВІД ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ДО ВИХОВАННЯ

4.1. Цифрове освітнє середовище і феномен кібербулінгу: між потенціалом і загрозами

Цифровізація стала невід’ємною частиною повсякденного життя людини, що видозмінює усталені процеси і наші уявлення про характер людських взаємин. Світова індустрія пропонує нам нові цифрові сервіси і застосунки, покращені соціальні платформи, якісні соціальні медіа, що вдосконалюють не лише повсякденне життя, а й сприяють індивідуальному вдосконаленню, саморозвитку, реалізації гуманітарних потреб та інтересів. Ми комунікуємо, взаємодіємо, навчаємося, розважаємося, працюємо та пізнаємо світ в цифровому просторі. Звичними стали онлайн кінотеатри, віртуальні музеї, віртуальні екскурсії, цифрові екосистеми тощо. Буденністю стають цифрові освітні екосистеми.

Як і будь-який процес, цифровізація супроводжується супутніми ризиками, які викликають суспільне занепокоєння, а отже, й палкі дискусії. Легкість соціальної взаємодії та комунікації у цифровому просторі може з такою ж легкістю супроводжуватися соціальними явищами з негативною модальністю. Одним з таких явищ, що динамічно розвивається, є кібербулінг. Його деструктивна природа, з одного боку, глибоко узалежнена суб’єктивними цінностями, нормами, упередженнями, а з іншого боку, й обумовлена сутнісними можливостями цифрового простору. Закономірно, що розуміння деструктивних наслідків кібербулінгу спонукає до пошуку дієвих механізмів як його подолання, так і запобігання. Комплексним механізмом запобігання може бути формування спроможних інституційних політик.

Пандемія COVID-19 і її реальні небезпеки у 2020 році поставили національні уряди перед серйозною дилемою щодо того, як продовжувати засадничі для існування кожної країни процеси в умовах соціального

дистанціювання. Ми були свідками розроблення і впровадження політик різної модальності – від тотальної заборони фізичної соціальної взаємодії до поміркованих обмежень. Одним з компромісних рішень стало використання цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій для уможливлення соціальної взаємодії, пролонгації базових політичних, економічних, соціальних й освітніх процесів. Це рішення було і почасти є дискусійним, проте воно мало тектонічне значення і далекосяжні наслідки, які частково є амбівалентними. Перш за все, відбулися ціннісні зміни на індивідуальному та соціальному рівні. Вимушене дистанціювання й звужена соціальна взаємодія до комунікації, опосередкованої гаджетами, призвели до переоцінки людських взаємин, зокрема, до реактуалізації цінності Іншого для одиничного Я, зміни спрямованості особистісних очікувань та уявлень про належне.

По-друге, це спонукало до інтенсифікації цифровізації суспільних сфер життя, а отже, і до посилення створення й впровадження цифрових і технологічних інновацій. Закономірно, що дані інновації обумовлюють трансформації світового та локальних ринків, зокрема ринку праці. Йдеться не лише про те, що технологізація зумовлює виникнення нової якості людського капіталу, призводить до появи потреби в нових знаннях, вміннях та навичках, дефлюючи вартість рутинної та низько кваліфікованої праці. Трансформація відбулася на рівні уявлень щодо фізичного робочого місця праці, на рівні усвідомлення доданої вартості творчості, яка принципово не може бути алгоритмізована. А отже, й до усвідомлення цінності освіти у формуванні інноваційної особистості, з новим типом особистісної культури, здатної створювати інновації для покращення життя.

По-третє, в цей період відбулася інтенсивна цифрова трансформація освіти. Можливо, широке запровадження онлайн освіти й обумовило один з найбільш потужних світових дискурсів. Зокрема, дискутувалися й дискутуються питання щодо якості такого формату освіти. Якщо у допандемійний період такий дискурс був вузькоспеціалізованою полемікою освітянської та наукової спільноти, то вимушене й інтенсивне занурення

батьків у логіку й характер перебігу освітнього процесу надав нового смислового імпульсу. У тому числі оприявнюючи проблему гуманістичного виміру освіти, її впливу на становлення світогляду і цінностей зростаючої особистості, важливості у цьому процесі безпосередньої суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що ускладнюється в умовах цифрового посередництва. У цьому ж контексті й оприявнюється проблема кібербулінгу. Всесвітня організація здоров'я відмічає, що з 2018 по 2022 рік відбувається тривожне зростання кібербулінгу. Зокрема, «зріс відсоток хлопчиків, які цькують інших, з 11 % до 14 %, а дівчат – з 7 % до 9 %. Подібним чином кількість повідомлень про кібербулінг зростає з 12 % до 15 % серед хлопців і з 13 % до 16 % серед дівчат. Оскільки підлітки проводять все більше часу в інтернеті, ці цифри підкреслюють нагальну потребу у втручанні за участю педагогів, батьків, громадських лідерів і політиків для сприяння цифровій грамотності та безпеці» [4].

Щоправда, досвід війни в Україні демонструє, що в умовах екзистенційних викликів важливим є забезпечення доступу дітей до національної системи освіти і онлайн освіта дає таку можливість. З огляду на безпекові умови, це є компромісним рішенням, яке компенсує взагалі відсутність освіти. Проте таке рішення є і відправною точкою для пошуку більш оптимальних політик та ефективних рішень.

Загалом, актуалізувалося наріжне питання суспільного дискурсу – чи є цифрова трансформація освіти регресом чи радше прогресом. Прибічники і противники є в обох позицій, але, безсумнівно, є одне, що освіта, а отже, і виховання, модифікуються, видозмінюються відповідно до викликів та запитів часу. Людині, яка в дитинстві відкрила світ через екран смартфона (а сучасні діти активно відкривають, пізнають, освоюють й привласнюють світ через смартфон, планшет і т. п.), природно користуватися цифровими послугами, що є повсякденною практикою. Цифровий простір для зростаючої особистості вже не є доданою віртуальною реальністю з конотаціями штучності й несправжності. Він є одним з інтегральних елементів соціальної дійсності, що

становить безпосередній життєсвіт зростаючої особистості.

Відтак, маємо орієнтуватися на тезу, на якій наголошують інтелектуали у своїх виступах, а саме, що світ перейшов до інноваційного типу прогресу. Зокрема на цьому акцентує В. Кремень, зазначаючи, що «Сучасний глобалізований і конкурентний світ перейшов до інноваційного типу розвитку, який обумовлює необхідність формування особистості з інноваційним типом мислення, інноваційною культурою, спроможною по-новому вирішувати наявні проблеми й уникати потенційних ризиків економічного, технологічного, політичного та соціокультурного характеру» [17, с. 1].

Прикметною ознакою такого переходу є саме цифрова трансформація, що видозмінює соціальну реальність. З одного боку чітко простежується вдосконалення соціальної взаємодії на інтерсуб'єктивному та груповому рівні, забезпечення доступу індивіда до різних послуг, у тому числі освітніх, можливість для свободи творчої самореалізації, транскордонних зв'язків. З іншого боку, цифрова трансформація містить і широкий вимір потенційних ризиків та реальних небезпек. Зокрема, за останні роки майже кожен зіштовхувався щонайменше з шахрайством за посередництва цифрових засобів. Водночас, вони стають й суспільно резонансними, збентежуючи не лише широкі верстви населення, але суспільства й національні уряди й політиків. Як результат, виникає суспільний дискурс, у межах якого кристалізуються консенсусні політики та інструменти нівеляції негативного впливу феноменів цифрового простору.

Такі дискусії є логічною реакцією на реальні чи ймовірні ризики, що супроводжують процес цифровізації, а отже, є механізмом пошуку ефективних політик їх нівеляції. Очевидно, що полярність думок обумовлюється не лише суб'єктивними упередженнями чи стереотипами, а й об'єктивно складним характером феноменів цифрового простору. Їх складність, перш за все, обумовлена сутнісними характеристиками цифрового простору і його можливостями, що помножена на багатовимірність людської природи. Ті явища, які мали місце у фізичній соціальній реальності, жодним чином не

знівелювалися у цифровому просторі. Подекуди вони поглибилися, подекуди вони трансформувалися, набувши нових вимірів і форм.

Здебільшого феномени цифрового простору з ризикованою модальністю нерозривно пов'язані з сутністю людини, її цінностями, світоглядом, власними уявленнями про прийнятне чи не прийнятне, модальністю її вчинків, характером особистісних упереджень. Одним з таких прадавніх явищ, що супроводжують історію людства, є насильство. У тому числі і в закладах освіти. Світова художня література сповнена творчою рефлексією травмівного досвіду перебування в закладах освіти. Успішні й фінансово незалежні лідери думок (зірки попсцени, спорту, культури, політики) активно публічно рефлексують щодо агресивного несприйняття інакшості, булінгу в закладах освіти, з яким зіштовхнулися на власному досвіді. Преса періодично вибухає розголосами реальних кейсів булінгу в школі. Маємо визнати, що попри абсолютизацію та ідеалізацію світу дитинства і закладу освіти, цей період життя дитини може бути геть не простим на рівні взаємин з однолітками, вчителями. Дії, вчинки й слова одних, безумовно, впливають на цінності, уявлення, очікування й ставлення, а отже – дії та вчинки інших. Направду заклад освіти може бути безпечним освітнім середовищем, сприятливим для реалізації освітніх і гуманітарних потреб та інтересів дитини, але може й бути місцем щоденної боротьби за свою самість та інакшість. Цифровий простір сам по собі не знівелював, а видозмінив насильство, трансформувавши його у кібербулінг. ВООЗ констатує, що «у різних країнах і культурах насильство з боку однолітків є поширеною поведінкою серед дітей шкільного віку та має глибокий вплив на їхнє благополуччя. Таке насильство може приймати різні форми, в тому числі традиційні. Підлітки взаємодіють за допомогою онлайн-технологій, і, як наслідок, з'явилися кібербулінг та інші онлайн-вияви насильства» [1, с.9]. Тобто насильство розвивається і трансформується суголосно технологічним змінам, а кібербулінг стає домінуючою формою.

І це направду є суттєвою проблемою, яка поглиблюється у вимірі інтенсифікації цифрової трансформації освітнього середовища. У

«Енциклопедії освіти» Л. Найдьонова так визначає поняття кібербулінг: «новітня форма агресивної інформаційної поведінки, що передбачає вчинення жорстоких дій, аби дошкулити, нашкодити людині, принизити її, для чого використовуються інформаційно-комунікаційні засоби: мобільні телефони, електронна пошта, соціальні мережі, мережеві онлайн-ігрові платформи тощо» [18, с. 445]. Дослідниця виділяє ключові відмінності кібербулінгу, а саме: наявність в учасників технічних умінь; можливість прихованої агресії з боку анонімного булера; моральна легкість, адже булер не бачить реакції жертви, що зменшує імовірність емпатії і поваги; ширший обсяг потенційної і залученої аудиторії; тотальне охоплення 24/7, адже жертва не може сховатися, коли іде з кіберплатформи, і цькування всеодно не припиняється; легше надати допомогу жертві через втрату булером підтримки з часом [18, с. 445].

Логіка розвитку освітнього процесу, безумовно, рухається до дедалі більшого застосування цифрових інструментів, створення цифрових освітніх екосистем, локальних цифрових освітніх просторів. Сам по собі цифровий простір є освітньо-виховним. Проте, в контексті логіки розмірковування й аргументації, під поняттям «цифрове освітнє середовище» доцільно використовувати розуміння, що наведено у Концепції виховання дітей та молоді в цифровому просторі, де визначено, що цифрове освітньо-виховне середовище «утворюють матеріально-технічне, психолого-педагогічне, дидактичне, комунікативне забезпечення освітнього процесу, що містить засоби навчання і виховання, які базуються на нових цифрових та інформаційних-комунікаційних технологіях, навчальній та виховній інформації, яка сприяє формуванню соціально важливих якостей усіх суб'єктів освітньої діяльності (адміністрації, педагогічних працівників, вихованців, їхніх батьків тощо)» [16, с. 24].

Природньою проблемою є проблема виявлення явища кібербулінгу і його подолання. На рівні реальної практики початково воно не кваліфікується як щось суттєве, як дійсно складне деструктивне явище, що несе загрозу індивіду. Допоки проблема не стає резонансною або медійною. У цьому простежується

своєрідна інерційність освітньої системи в частині визнання негативних явищ всередині неї. Жодним чином не можна стверджувати, що це явище толерується, але, принаймні, локалізується задля зменшення репутаційних втрат. Лише окремі, кричущі випадки, які вийшли на загальне відома, утворюють офіційну статистику. Зокрема, за статистикою по кількості судових рішень, що наводить Опендатабот, за останні два роки вона зменшилася. Однак, це саме судових вироків. Хоча, відповідно до опитування ЮНІСЕФ, у 2018 році 67 % підлітків зіштовхнулися з булінгом, а звіт ВООЗ демонструє динаміку зростання [1].

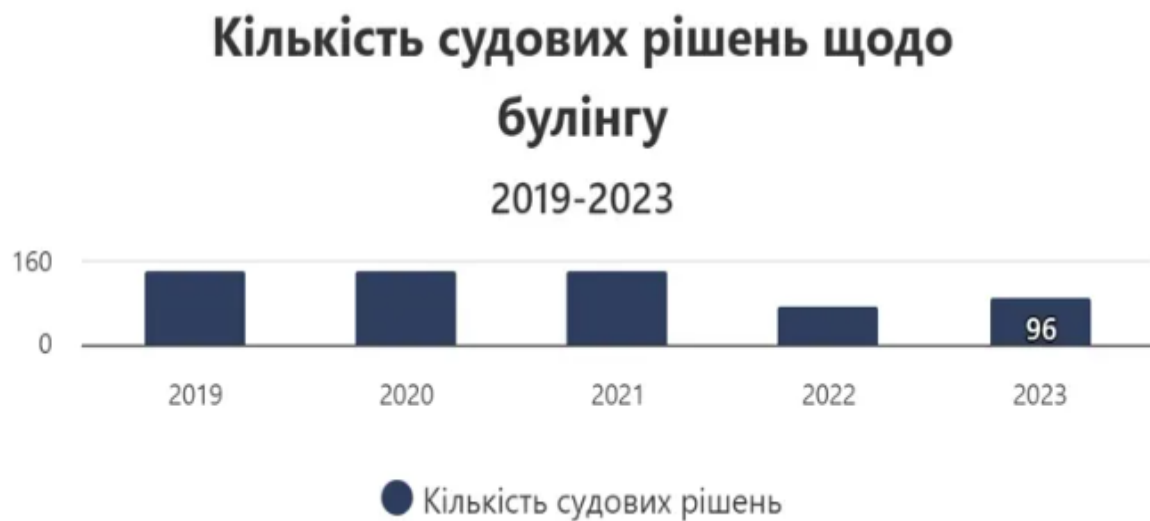

Рис. 1. Статистика Опендатабот кількості судових рішень щодо булінгу (2019-2023 рр.) [6]

Ілюстративною також є статистика, яку наводить Опендатабот [8] щодо видів булінгу відповідно до статті 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Знову ж таки, це аналіз, здійснений на підставі аналізу відкритих даних судових вироків, і, відповідно, притягнення до відповідальності за порушення законодавства.

Рис. 2. Види булінгу відповідно до статті 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення згідно з даними Опендатабот [6]

Вочевидь тут показовим є декілька моментів. По-перше, не можна стверджувати про зменшення вироків щодо булінгу як закономірний результат відповідної інституційної політики. У 2022 році, який став роком повномасштабного військового вторгнення, окремі процеси тимчасово втратили свою значущість на фоні активних бойових дій. Зокрема, за результатами загальнонаціонального онлайн-опитування «Булінг і толерантність у закладах освіти», проведеного листопаді 2023–січні 2024 року, «понад дві третини респондентів (68,4 %) зазначили, що після початку повномасштабного вторгнення у класах, де вони викладають, випадків булінгу не фіксувалося. Водночас 15,7 % повідомили, що такі ситуації трапляються періодично, а ще 11,7 % – що булінг мав місце раніше, однак наразі про такі випадки їм не відомо» [9, 10].

Разом з тим, можна припустити, що потужні внутрішньо міграційні процеси у середньостроковому періоді можуть бути фактором, який обумовлює соціальну напругу. У тому числі й на рівні групової динаміки закладу освіти. Зокрема, у документі, підготовленому вченими Інституту проблем виховання НАПН України «Військово-патріотичне виховання дітей та учнівської молоді в системі освіти України: стратегічні напрями», відмічено, що «соціокультурні

виклики, зумовлені відсутністю можливості підтримувати усталений рівень якості життя, утратою доступу до житла й медичних закладів, неможливістю повною мірою задовольнити базові потреби, є потенційними факторами виникнення непорозумінь на місцевому й регіональному рівнях» [12, с. 7]. А отже, динаміка негативних змін буде оприявнюватися мірою зменшення безпекових ризиків та екзистенційних викликів. По-друге, така статистика є сукупністю булінгу і кібербулінгу. По-третє, рис. 2 не візуалізує досить важливий момент, а саме, хто може бути булером. Традиційно цей феномен пов'язується з міжособистісними взаєминами дітей. Щоправда, можна виділити декілька таких ліній – на рівні дитина-дитина, вчитель-дитина, дитина-вчитель. Стосовно двох останніх в публічному просторі вже наявно достатньо кейсів, які їх унаочнюють.

4.2. Булінг у цифровому просторі: технологічні інструменти запобігання і протипаги

Закономірно, що складність та довгострокова деструктивність кібербулінгу спонукають шукати дієві механізми, насамперед, запобігання. Оскільки його подолання є боротьбою з наслідками. На рівні рекомендацій ООН (2016 р.) щодо протидії булінгу серед дітей зазначено: «захищати їх від загроз за допомогою широких стратегій, у тому числі підвищення обізнаності щодо мережевих ризиків, а також стратегій, спрямованих на гарантування їхньої безпеки, посилення законодавства та правоохоронних механізмів, щоб досягати вирішення проблем насильства стосовно дітей в інтернеті та вести боротьбу з безкарністю, а також навчати батьків та фахівців, що працюють з дітьми» [6, с.13]. Системним, а отже, дієвим механізмом може бути побудова інтегрованих моделей політик подолання кібербулінгу. Йдеться про нормативну кодифікацію інституційної політики, політику техноіндустрії з фільтрування та модерування контенту та виховні політики конкретного закладу освіти.

Коли ведеться мова про запровадження спроможної інституційної політики, то йдеться передусім про те, яким чином держава на законодавчому рівні та рівні нормативно-правових документів регулює певний вид суспільних відносин, визнає або не визнає певні дії чи бездіяльність як протиправних і суспільно шкідливих, які норми, процедури і механізми запроваджує. Більш того, сюди ж відноситься і питання, яким чином реалізується конституційне право людини на безпеку, який доступ до реальних інструментів реалізації такого права.

У контексті визнання явища булінгу, його запобігання та подолання в Україні у 2018 році було вдосконалено чинне законодавство. Зокрема, Кодекс України доповнено статтею 173-4 «Булінг (цькування) учасника освітнього процесу», де визначено булінг (цькування) як «діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [15] та унормовано відповідне покарання за це. Також відповідним чином доповнено Закон України «Про освіту», де окреслено права та обов'язки засновника та керівника закладу освіти, учасників освітнього процесу (вчителів та дітей), батьківської громадськості у питанні подолання булінгу. Прикметно, що на рівні законодавства не розділяється кібербулінг, а останній включається до родового поняття булінг.

У національній системі освіти імплементація норм закону відбулася шляхом впровадження наказу МОН України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» № 1646 від 28.12.2019 р., що запроваджує механізми

реагування на булінг у закладах освіти, деталізує ознаки булінгу, визначає принципи діяльності та рамкову систему заходів, спрямовану на запобігання та подолання булінгу.

У 2024 році на платформі програмно-апаратного комплексу «Автоматизований інформаційний комплекс освітнього менеджменту» (АІКОМ) було відкрито розділ щодо запобігання булінгу в закладах освіти. Зокрема, після попередньої реєстрації дитина може подати повністю анонімну заяву про випадок булінгу або вказати особисту інформацію. Також заяву можуть подати батьки чи законні представники. Згідно з алгоритмом роботи системи, надіслану заяву отримує директор/-ка школи і протягом доби має відреагувати на звернення: скликати спеціальну комісію, де буде обговорено цей випадок та визначено подальші дії щодо сторін булінгу у класі, де стався такий випадок. Якщо потрібно, можуть бути залучені соціальні працівники, представники поліції та інші служби, які мають допомогти розв'язати ситуацію згідно зі встановленим порядком та законом України [7]. Таким чином, окрім нормативного закріплення на державному рівні, розроблено політики з відповідними процедурами та інструменти запобігання та подолання булінгу, включно з кібербулінгом.

Нормативна кодифікація є необхідним базисом, але недостатнім. Другий рівень становить політика техноіндустрії з фільтрування та модерування контенту. Себто, наскільки технологічні індустрії орієнтовані на впровадження механізмів та інструментів унеможливлення кібербулінгу, на реалізацію та підтримку прав дітей у цифровому просторі. Така політика – це не що інше, як політика унормування соціально допустимої поведінки у цифровому просторі. І тут питання, наскільки власники соціальних медіа, провайдери тощо готові впроваджувати конкретні правила, норми та технологічні рішення щодо запобігання кібербулінгу. Глобальні соціальні мережі (Facebook, X, Reddit та Twitch) активно запроваджують обмежувальну політику щодо мови ненависті,

цькування, переслідування в цифровому просторі, посиливши модерацію контенту. Компанії унормовують політики реакції на агресивні дії, кодифікуючи норми у своїх кодексах поведінки. Зокрема, правилами соціальної мережі X заборонено агресивні висловлювання, образи та переслідування, прояви ненависті тощо. У правилах зазначено, що «заборонено поширювати образливий контент, цілеспрямовано переслідувати кого-небудь чи підбурювати до цього інших осіб» [19]. А в розділі правил, якими визначено політику щодо проявів ненависті в мережі X, прямо «заборонено критикувати інших людей за ознакою раси, етнічної приналежності, національного походження, касты, сексуальної орієнтації, статі, гендерної ідентичності, релігійної приналежності, віку, обмежених фізичних чи розумових можливостей або серйозних захворювань» [19].

Політикою компанії Facebook (охоплює Facebook, Instagram і Threads) передбачено посилений захист приватних осіб. Як вказує компанія, «ми видаляємо контент, покликаний принизити чи присоромити, наприклад, заяви про дії сексуального характеру. Ми усвідомлюємо, що цькування та переслідування мають ще сильніший емоційний вплив на неповнолітніх, тож наші політики забезпечують посилений захист користувачів віком до 18 років, незалежно від статусу користувача» [21].

Разом з тим, останні дослідження демонструють, що «практика модерації зазвичай починається з повідомлення про очевидні зловживання з боку інших членів спільноти та завершується рішенням про дисциплінарне стягнення, яке ухвалює модератор-людина. Проте такі стратегії виявилися недостатніми для найбільших і найбагатших на ресурси онлайн-платформ, зокрема Facebook, та недоступними для менших, нових і менш ресурсозабезпечених сайтів через такі чинники, як висока вартість або складність реалізації» [1, с. 260].

Остання практика з Телеграм демонструє, що національні уряди законодавчо тиснуть на власників та керівників соціальних медіа, соціальних

мереж щодо вдосконалення політики унеможливлення протиправної поведінки за посередництва соціальних мереж. Щоправда, необхідно акцентувати, що й лідери IT-індустрії намагаються впровадити відповідні механізми та інструменти зменшення цькування, використання мови ворожнечі, протиправної поведінки тощо, тобто намагаються технологічно забезпечити безпеку цифрового простору, мінімізувавши людський фактор. Зокрема, на сучасному етапі активно застосовується штучний інтелект для модерації контенту, впроваджуються підходи, спрямовані на ефективну протидію кібербулінгу. Щоправда, це породжує низку субпроблем, пов'язаних із здатністю алгоритмів машинного навчання адекватно розпізнавати культурні контексти (зокрема, випадки, коли схожі слова мають різне смислове навантаження і, відповідно, по-різному кваліфікуються), а також із суб'єктивністю переживання травмивного досвіду. Водночас автоматизована ідентифікація кібербулінгу за допомогою ШІ може суттєво здешевити відповідні інструменти, що сприятиме їхньому ширшому впровадженню. Перспективним також видається напрям застосування технологій штучного інтелекту для запобігання булінгу в цифровому просторі через просування контрнаративів. Зокрема, групою вчених [1] було проведено дослідження набору втручань, розроблених для зниження рівня вербальної агресії в соціальних мережах. Особливістю цього дослідження є те, що просування контрнаративів і їх генерація здійснювалася комунікаційним чат-ботом (ШІ-агент) через обліковий запис у соцмережі Reddit. Стратегія контрнаративів «базувалася на трьох психологічних механізмах: індукція описової норми (повідомлення несхвалення), індукція прескриптивної норми (абстрактне повідомлення, що спонукає до норми) та емпатія (повідомлення, що виражає співчуття). Результати цього дослідження показали, що нормативні повідомлення, згенеровані ботами (як ті, що виражають описові, так і ті, що виражають прескриптивні норми), а також втручання, що виражають співчуття,

значно зменшили частку вербальної агресії, опублікованої обліковими записами Reddit» [1].

Нормативної кодифікації, політики технологічної індустрії, спрямованої на впровадження механізмів та інструментів унеможливлення кібербулінгу, не достатньо для його запобігання. Вирішення проблеми знаходиться виключно в площині людських взаємин та особистісних цінностей людини. Вона узалежнюється тим, наскільки ефективно ми виховуємо дитину, як формуємо її цінності і які цінності ми формуємо.

Загальнонаціональне онлайн-опитування «Булінг і толерантність у закладах освіти» продемонструвало, що «найефективнішим методом боротьби з булінгом респонденти назвали залучення психолога. 68,4 % респондентів зазначили, що булінг припинився або став трохи легшим після інтервенції психолога. Також одним із найвпливовіших методів було запрошення до школи батьків мішені булінгу (у 70,4 % випадків фіксується покращення) та запрошення батьків булера (покращення у 66,1 %). Після виклику поліції ситуація з булінгом погіршилася в 16,0 % випадків, а в разі невтручання – в 11,4 %» [11].

Очевидно, що існує два потужних виховних інститути – це сім'я та заклад освіти. Саме в цих виховних інститутах можлива повноцінна реалізація виховання у його сутнісному вимірі. Себто реалізовувати цілеспрямовано і керовано. Чинне освітнє законодавство та нормативні документи МОН України безпосередньо вказують на необхідність реалізації плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти [14], що фактично є виховною роботою. Ця робота не може бути окремим спорадичним та епізодичним явищем, яке відірване від загальної виховної системи. Очевидно, що стрижневим у цьому є виховання духовних цінностей, що імперативно визначають характер вчинків, особистісних ставлень та

конкретних моделей поведінки, що унеможливлюють нетолерантне ставлення до інакшості, а, навпаки, визначають її цінність.

Проблема запобігання та подолання булінгу, особливо кібербулінгу, спонукають до активного пошуку дієвих моделей. Світові інвестиції у сферу R&D, а саме у пошук технологічних рішень, створення дієвих освітніх програм цифрової грамотності, розуміння психології кривдника/жертви, зростають і, очевидно, будуть зростати. Хоча дієвими будуть глобальні та національні стратегії запобігання кібербулінгу, що представляють моделі інтегрованих політик. Наприклад, посилення та поглиблення законодавства, технологічних рішень та освітніх практик як ключових елементів таких інтегрованих стратегій. Зокрема, вже у 2016 році про це йшлося на рівні доповіді Генерального секретаря ООН. Це породжує субпроблеми: в площині культурних, соціальних та політико-правових відмінностей держав, а отже, і дій національних урядів. Перспективним є створення та впровадження систем на основі штучного інтелекту із запобігання кібербулінгу [5].

Булінг у цифровому освітньому просторі, а фактично кібербулінг як феномен сучасної цифрової реальності, є значущою проблемою як для дітей та їхніх батьків, так і для національних урядів та міжнародних організацій, з огляду на динаміку розповсюдження. Вочевидь інтенсифікація цифрової трансформації сприяє масштабуванню цього феномену. В основі національних стратегій його запобігання та подолання повинні знаходитися моделі інтегрованих політик, що включають нормативну кодифікацію, технологізацію фільтрування й модерування контенту, реальну виховну дієвість закладів освіти.

Список використаних джерел

1. Bilewicz M., Leliwa G., Tempska P., Dowgiallo M. Artificial intelligence against hate: Intervention reducing verbal aggression in the social network environment. *Aggressive Behavior* 47(3). Pages 260-266.
2. Cosma Alina, Molcho Michal & Pickett William. A focus on adolescent peer violence and bullying in Europe, central Asia and Canada. *Health Behaviour in School-aged Children*

- international report from the 2021/2022 survey. World Health Organization. Regional Office for Europe. 2024 <https://iris.who.int/handle/10665/376323> (дата звернення: 30.09.2024)
3. COVID-19 and its implications for protecting children online URL: <https://www.unicef.org/media/67396/file/COVID-19%20and%20Its%20Implications%20for%20Protecting%20Children%20Online.pdf> (дата звернення: 30.09.2024)
4. One in six school-aged children experiences cyberbullying, finds new WHO/Europe study. <https://www.who.int/europe/news/item/27-03-2024-one-in-six-school-aged-children-experiences-cyberbullying--finds-new-who-europe-study> (дата звернення: 30.09.2024)
5. Seunghyun Kim, Afsaneh Razi, Gianluca Stringhini, Pamela J. Wisniewski, Munmun De Choudhury: A Human-Centered Systematic Literature Review of Cyberbullying Detection Algorithms. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*. 2021. Vol 5, Issue CSCW2. Article No.: 325, P.1–34 <https://doi.org/10.1145/3476066>
6. UN Committee on the Rights of the Child (CRC), *General comment No. 20 (2016) on the implementation of the rights of the child during adolescence*, CRC/C/GC/20, 6 December 2016, <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g16/404/44/pdf/g1640444.pdf> (дата звернення: 30.09.2024)
7. Безпечно повідомити про булінг у школі стало набагато простіше URL: <https://mon.gov.ua/news/bezpechno-povidomyty-pro-bulinh-u-shkoli-stalo-nabahato-prostishe> (дата звернення: 15.03.2025)
8. Близько 100 справ щодо булінгу в українських школах на рік. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/bullying-in-school-2023> (дата звернення: 30.09.2024)
9. Булінг і толерантність у школах: результати двох хвиль масштабного всеукраїнського опитування вчителів. URL: <https://mon.gov.ua/news/bulinh-i-tolerantnist-u-shkolakh-rezultaty-dvokh-khvyly-masshtabnoho-vseukrainskoho-opytuvannia-vchyteliv> (дата звернення: 15.06.2025)
10. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі. Статистичні дані щодо булінгу серед підлітків України. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-02/bullying3.pdf> (дата звернення: 30.09.2024)
11. Булінг та толерантність у закладах освіти під час війни: дослідження URL: <https://osvita.ua/school/reform/92534/> (дата звернення: 1.06.2025)
12. Військово-патріотичне виховання дітей та учнівської молоді в системі освіти України: стратегічні напрями / за ред. І. Д Беха, Р. В. Малиношевського. Івано-Франківськ: НАІР, 2023. 32 с. <https://lib.iitta.gov.ua/736802/>
13. Гретченко Л. Кібербулінг в закладі освіти: найбільш поширені прояви порушень та алгоритми дієвого реагування. *Безпека дітей в Інтернеті: попередження, освіта, взаємодія*: зб. матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 06-10 лютого 2023 року. Кропивницький: КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського». 2023. С. 175-181.
14. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти: наказ МОН України, 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text>
15. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 30.09.2024)
16. Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі / Національна академія педагогічних наук України. Київ : Інтерсервіс, 2022. 51 с.
17. Кремень, В. Г. Освіта дітей раннього та дошкільного віку в контексті їх безперервного розвитку: Наукова доповідь загальним зборам НАПН України 19 листопада 2021 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2021. 3(2). С. 1-8. <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-1-1>

18. Найдьонова Л. Кібербулінг. *Енциклопедія освіти*. Київ. Юрінком Інтер, 2021. С. 445-446.
19. Правила X URL: <https://help.x.com/uk/rules-and-policies/twitter-rules> (дата звернення: 30.06.2025)
20. Про освіту: Закон України, 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 30.09.2024)
21. Цькування та переслідування URL: <https://transparency.meta.com/uk-ua/policies/community-standards/bullying-harassment/> (дата звернення: 30.06.2025)
22. Шахрай В.М. Запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: визначення основних понять. *Вісник науки та освіти*. 2024. №1(19). С. 1375-1387. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1\(19\)-1375-1387](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1(19)-1375-1387)
23. Шахрай В.М. Запобігання і подолання булінгу як наукова та соціально-виховна проблема. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. №5(33). С. 1320-1333. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-5\(33\)-1320-1333](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-5(33)-1320-1333)

ПІСЛЯМОВА

Запобігання і подолання булінгу серед дітей та учнівської молоді, зокрема булінгу в цифровому освітньому середовищі, є гострою соціально-виховною проблемою, яка потребує як наукового, так і практичного розв'язання. У процесі дослідження було виявлено, що для значної частини педагогів, батьків, дітей характерний низький (соціально-гальмівним) рівень запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі, а рівень подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі також є невисоким.

Під час дослідження з'ясовано, що булінг і кібербулінг тісно пов'язані поміж собою і доволі часто потерпілими від булінгу і кібербулінгу є одні і ті ж самі особи. Тому протидія кібербулінгу (булінгу в цифровому освітньому середовищі) неможлива без системних дій проти булінгу, що реалізується в освітньому середовищі певного закладу освіти. Важливо, щоб педагогічні дії щодо запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі ґрунтувалися на педагогічних підходах до запобігання і подолання булінгу в освітньому середовищі, з врахуванням особливостей виявів булінгу в цифровому просторі та з використанням цифрових інструментів у виховній роботі з учнями.

Відповідно до цього, головними педагогічними умовами, що сприятимуть успішності процесу запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі, визначено: 1.Підвищення спроможності закладу освіти щодо безпеки та всебічного зростання учнів в цифровому освітньому середовищі. 2.Розвиток в учнів якостей особистості, що сприяють протидії булінгу (як захисту від нього, так і для стримування його вчинення). 3.Забезпечення партнерської взаємодії школи та сім'ї щодо запобігання булінгу серед дітей шкільного віку в цифровому освітньому середовищі, підвищення педагогічної культури сім'ї, цифрової компетентності батьків та їх здатності щодо попередження і подолання булінгу серед учасників освітнього процесу.

4. Використання можливостей цифрового освітнього середовища для запобігання і подолання булінгу серед учнів.

Для реалізації визначених педагогічних умов розроблено методики запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі, зокрема: методику підвищення професійної компетентності педагогічних працівників щодо запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі, що відображена в навчальній програмі «Запобігання і подолання булінгу серед школярів в цифровому освітньому середовищі»; методику запобігання і подолання булінгу серед підлітків у цифровому освітньому середовищі; методику організації взаємодії закладу освіти і сім'ї щодо залучення батьків до процесу запобігання булінгу серед дітей у цифровому освітньому середовищі.

Експериментальна перевірка обґрунтованих педагогічних умов та розроблених методик свідчить про їхню ефективність і доцільність впровадження у виховну практику закладів освіти, адже суттєво підвищився відсоток учнів з високим (соціально-гармонійним) та середнім (соціально-допустимим) рівнями запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі і високим (соціально-спроможним) та середнім (соціально-регулювальним) рівнями подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі.

Слід наголосити, що запобігання булінгу і булінгу в цифровому освітньому середовищі вимагає системної роботи і використання насамперед не дисциплінарних засобів, а виховних, активне залучення дітей та учнівської молоді до духовно-моральних цінностей, просоціальної діяльності.

В основі національних стратегій запобігання та подолання булінгу повинні знаходитися моделі інтегрованих політик, що включають нормативну кодифікацію, технологізацію фільтрування й модерування контенту, реальну виховну дієвість закладів освіти.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Шахрай Валентина Михайлівна,
Гончар Людмила Вікторівна,
Федорченко Тетяна Євгенівна,
Малиношевський Руслан Васильович**

**ЗАПОБІГАННЯ І ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ
В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ:
ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПІДХОДИ**

Монографія

Науковий редактор – В.М. Шахрай

ISBN 978-617-8768-07-2

DOI <https://doi.org/10.32405/978-617-8768-07-2-2025-104>

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Друк цифровий.

Гарнітура Times New Roman.

Умовн. друк. арк. 6,05

Обл. вид. арк. 5,0

Наклад 100 прим.

**ВИДАВНИЦТВО
“НАІР”**

Івано-Франківськ, вул. Височана, 18,

тел. (050) 433-67-93

email: fedorynrr@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

№4191 від 12.11.2011р.